

Hitit Dininin Göksel Yönleri, 2. Bölüm: Yazılıkaya'daki Kozmik Sembolizm

Eberhard Zangger

Başkan, Luwian Studies, Zurich, İsviçre
e.zangger@luwianstudies.org

E. C. Krupp

Direktör, Griffith Gözlemevi, Los Angeles, ABD
eckrupp@earthlink.net

Serkan Demirel

Arkeoloji Bölümü, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, Türkiye
serkandemirel@ktu.edu.tr

Rita Gautschy

Eskiçağ Uygarıları Bölümü, Basel Üniversitesi, İsviçre
rita.gautschy@unibas.ch

Özet: Mısır, Mezopotamya ve Avrupa'daki Tunç Çağı toplumlarında sistematik astronomik gözlem ve göksel bilgilerin kültür üzerindeki etkilerine dair çok sayıda kanıt vardır. Gökyüzü olaylarına duyulan ilginin, Hitit belgeleri, Hitit mimarisi ve sanatında da yansımaları bulunmaktadır. İç Anadolu'daki Hitit başkenti Hattuša yakınındaki Yazılıkaya açık hava tapınağında, 64 tanrının rölyefleri tapınağın ana odasındaki kayaya oyulmuştur. Bu rölyefleri günleri, sinodik ayları ve güneş yıllarını gösterecek şekilde gruplandırmak mümkündür. Burada, Yazılıkaya kutsal alanın tümünün kozmosun sembolik bir görüntüsünü temsil ettiğini öne sürüyoruz. Kozmosun durağan kademeleri (örneğin yeryüzü, gökyüzü, yeraltı dünyası) ve yenilenmenin, yeniden doğuşun döngüsel süreçleri (örneğin gündüz/gece, yaz/kış) bu temsile dâhildir. Tapınağın her yerinde durağan kademeler ve göksel döngüsellikler vurgulanmaktadır – tapınaktaki her bir rölyef bu sistemle ilgilidir. Merkez paneli, A Odası'nın en kuzey ucundaki ulu tanrılar ile birlikte, kuzey yıldızlarına, dolaykutupsal âleme ve dünyanın eksenine bir referans olarak yorumluyoruz. B Odası'nın ise yeraltı dünyasını simgelediği görülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Tunç Çağı Anadolu, Hitit dini, Yazılıkaya, ay gün takvimi, antik takvimler, arkeoastronomi

1. Göksel Düzen

Göksel tabiatları olan yüce varlıkların tarihi, insanlığın dinler tarihini bir bütün olarak anlamak için son derece önemlidir.

— Mircea Eliade *The Sacred and the Profane* (1957, 121)

Yakın geçmişte tüm dünyada arkeoastronomik araştırmalar başarıyla yürütülmüş olsa da (ör. Ruggles 2015), Anadolu coğrafyası neredeyse tüm yirminci yüzyılda bu çalışmalara dâhil edilmemiş; böylece Tunç Çağı toplumlarındaki göksel meraka dair oluşan bilgi haritasında Anadolu'ya dair bir boşluk doğmuştur. Buna karşın, 2010 yılı ve sonrasında, Hitit dinindeki takvimsel ve göksel öğelerin varlığı artarak onaylanmaktadır. İstatiksel olarak anlamlı sayıda Hitit kutsal alanı üzerinde yapılan bir inceleme, Hitit anıtlarının, Hitit kültürü ve dini ile uyumlu olan, iyi tanımlanmış astronomik ve topoğrafik modellere uygun olarak konumlandıklarını gösterdi (González-García ve Belmonte 2014, 319–320, Belmonte ve González-García 2015, 20). Hitit topraklarındaki altmıştan fazla dini yapı kış gündönümüne göre hizalanmıştı (González-García ve Belmonte 2015, 1788). Benzer mimari hizalamalar Kuşaklı-Şarišša'da da fark edilmişti (Müller-Karpe 2013; 2015, 86; 2017, 16–26). Ayrıca, Güneş tanrılarına duyulan saygının Luvi kültür çevresinde kök salmış olduğu ve Hitit dininde güneş tanrılarının üstün rol oynadıkları bilinmektedir (Steitler 2017; Cammarosano 2018, 53–55).

Hitit krallığındaki en kutsal yerlerden biri olarak görülen Yazılıkaya açık hava tapınağının (Şekil 1) takvimsel işleve sahip olabileceği, yakın geçmişte bu makalenin iki yazarı tarafından tartışılmıştır (Zangger ve Gautschy 2019, 10). A Odasındaki rölyefler günleri, sinodik ayları ve güneş yıllarını göstermek üzere gruplandırılmıştır. Artık aylar aralıklarla ay yılı ve güneş yılını uyumlu hale getirmek için takvime eklenmekteydi.

Yazılıkaya'ya dair önceki çalışmalar tapınağın başka astronomik yönlerini incelemişti. Emilia Masson (1989, 107) yılda bir defa – kış gündönümünde – *adytum*'da kutsal bir törenin icra edilmiş olabileceğini önerdi. E. C. Krupp tapınakta, içlerinde kadim Yakın Doğu'da köklü bir geleneği olan kutsal evliliğin de olduğu bazı şenliklerin düzenlendiğini iddia etti. Kutsal evlilik ritüeli “göğün ve yeryüzünün ilahi yöneticileri arasındaki evlilik bağı”nın yinelenmesini ifade ediyor ve kralın hükümlerlik yetkisini tazeliyordu (Krupp 2005, 417; ayrıca bkz. Krupp 1997a, 146; 1997b, 6; 2000, 44–47). Juan Antonio Belmonte (2000, 89) B Odası'nda aynı hizada yürüyen 12 birörnek eril tanrıyı (69.–80. rölyefler) bir yıl içindeki sinodik ayların simgeleri olarak açıkladı. Her bir figür yeni aydan bir sonraki yeni aya kadar geçen zamanı ifade ediyor, böylece bir yıl için yaklaşık 12 tam sinodik ay elde ediliyordu. Başka bir çalışma A Odası'nda tasvir edilen pek çok tanrının göksel niteliğe sahip olduğunu önerdi (González-García ve Belmonte 2011, 5). Hitit dininin göksel yönlerine ilişkin yakın dönemde artış gösteren bu ilham veren tartışmalara karşın, konuyla ilgili eldeki toplam bilgi hâlâ çok azdır. Bu alandaki günümüz ve gelecekteki araştırmalar kaçınılmaz olarak karşılaştırmalı arkeoloji metodunu kullanmalı ve geçtiğimiz yüz elli yılda Mezopotamya ve Mısır araştırmalarında elde edilen engin arkeoastronomi birikiminden yararlanmalıdır. Söz konusu merkezlerdeki kraliyet çevrelerinin birbirleri ile yakın temas ve alışveriş halinde oldukları, örneğin Babil rahiplerinin Hattuša'da kendi ritüellerini gerçek-

leştirdikleri ve dinlerini Hattuşalı meslektaşlarına öğrettikleri iyi bilinen bir gerçektir (Koch-Westenholz, 1993, 233). Bu nedenle, toplumdaki seçkinlerin uzak ülkelerdeki dini pratiklerden oldukça haberdar olduklarını varsaymak akla uygundur. Bu durum, kendisi bir Hurri rahibesi olan, III. Hattuşili'nin karısı ve IV. Tudhaliya'nın annesi kraliçe Puduhepa ile II. Ramses arasındaki yazışmalarla da onaylanmaktadır (Otten 1975, 20).

ŞEKİL 1. Yazılıkaya A Odası, kuzeye, orta panele (42. – 46. rölyefler) doğru bakış. Çit 2008 yılında inşa edildi.

Antik uygarlıkları anlamaya yönelik herhangi bir girişim genellikle bilimsel varsayımları içerir. Mevcut durumdaki Yazılıkaya y. MÖ 1230'e tarihlenir; yani tapınak günümüzden üç bin yıldan fazla zaman önce biçimlenmiştir. Antik bir uygarlıkta astronominin rolünü anlamak için yalnızca gözlemsel işlevi, aletsel uygulamayı ve astronomik malzemenin pratik kullanım alanını değil, astronominin ideolojik işlevini ve iç içe olduğu dini – mitolojik sembolizmi de araştırmamız gerekmektedir (Sims 2009, 388; 2015, 42). Burada, Yazılıkaya figürlerinin takvim gösterimi olarak kullanımlarına ek olarak, sembolik bir işlevi yerine getirip getirmediğini belirlemek için, figürlerin sayı, nitelik ve yerleşimlerini incelemeyi amaçlıyoruz. Hititlerin, çoğu dini geleneklerini tanımlayan çok sayıda belgeyi geride bırakması, Hitit kültürünün yitik karmaşıklığının yeniden inşasını olanaklı kılmaktadır. Ek olarak, Babil ve Mısır kaynakları konuya ışık tutmakta yardımcıdır, çünkü Anadolu'daki

dinin göksel öğelerinin çoğu başka yerlerden ödünç alınmış görünmektedir. (Beckman 2013a, 292; 2013b, 86; Rieken 2019, 160).

Yıldızların, Güneşin, Ayın ve gezegenlerin hareketlerindeki döngüsel örüntüler avcı toplayıcı toplumlar tarafından bile gözlenmiş ve efsanevi geleneğe dahil edilmiştir (Fowler ve Turner 1999, 422). Toplayıcı insanlar Samanyolu, Ülker takımyıldızı, Büyük Ayı (Büyük Kepçe'nin yedi yıldızı) ve Orion (Avcı takımyıldızı) dahil olmak üzere belirgin yıldız desenlerini ve takımyıldızlarını izliyorlardı. Ayın aylık büyüme, küçülme ve yenilenme evrelerini ve gündönümlerini biliyorlardı (Fowler ve Turner 1999, 423). Atalarımız dünyanın yenilenme döngüleriyle yönetildiğini fark ettiler: gündüz ve gece, aydınlık ve karanlık, yaz ve kış. Doğanın doğurganlığının mevsimsel göksel hareketlerle nasıl bağlantılı olduğunu, güneşin karları erittiğini ve çiçeklerin açılmasına neden olduğunu ve belirli bir yıldız ya da yıldız deseni gece gökyüzünde tekrar görünür hale geldiğinde, bir nehrin nasıl taşıdığını gördüler (Morley 2010, 16). Ay ile gelgitler arasındaki nedensel ilişkiyi fark ettiler (Van der Waerden 1966, 33) ve benzer ilişkinin Ay ve kadınların adet döngüsü arasında olabileceğini düşündüler (Eliade 1957, 101–102). Güneş bazılarına göre toprağın doğurganlığını yönetiyor, Ay ise insanın doğurganlığı ile bağlantılı görünüyordu. İnsanlar bu inançları, yıllık geçim döngüsü ve ilgili törenler ile bağlantılı döngüsel sosyal ilişkilere kattılar (Fowler ve Turner 1999, 422). Yeryüzündeki olayların gökteki olayların bir izdüşümü olduğuna ve yaşananların evrenin doğal, meşru ve düzenli gelişimine dayandığına inanılıyordu (Winckler 1903, 63). Sonuç olarak, bazı toplumlar yaşam ve ölüm döngüsünün göksel güçler tarafından yönetildiği sonucuna vardı. Birçok inanç sisteminde, zaman bile döngüseldir (Morley 2010, 14).

Göksel döngüler ve yeryüzü döngüleri arasındaki bir ilişki fark edildiğinde, açıklamalar üretilir ve tahminler yapılırdı. MÖ ikinci bin yıldaki Yakın Doğu toplumları, gelecekte ne olacağına dair bir işaret bulmak için göksel olayları sistematik olarak incelemiş ve ayrıntılarıyla kaydetmişlerdi (Rochberg 2018, 26). Göksel olaylar kadim Yakın Doğu'da ve çevresinde (Hattuša da dahil) gözlemleniyor, analiz ediliyor, hesaplanıyordu; uzman kâtipler tarafından tahminler yapılıyordu (Cohen 1993, 3; Rochberg 1992, 810–814; 2016, 19; Huber ve Sachs 1982).

Göbekli Tepe'de ortaya çıkarılan alçak kabartmalı anıtsal komplekslerde ve hayvan biçimli figürlerin bulunduğu sütunlu tapınaklarda görüldüğü gibi, antik mimari 12.000 yıl önceki başlangıcından itibaren kült uygulamaları ile yakından ilişkiliydi ve gökyüzü gözlemleri mimariyi etkiliyordu (Schmidt 2006, 91). Bulgaristan'daki Stara Zagora'da MÖ altıncı bin yıla tarihlenen Neolitik yerleşimde gündönümüne hizalanmış yapılar vardı. Büyük olasılıkla, yeniden doğan Güneş, çoktan ölümden sonraki yeniden doğuşun bir metaforu haline gelmişti (Spence 2010, 170). Mısır piramitlerinin tasarımcıları da mahir gök gözlemcisi olmalıydılar (Magli ve Belmonte 2009, 307). Firavun Khufu (dördüncü hanedan, MÖ 2560 civarı) için inşa edilen Büyük Piramidin dört tarafı, üç ark dakika hassasiyetinde pusula eksenine hizalanmıştır (Spence 2000, 321). Dahası, Büyük Piramit içindeki "hava bacaları" sembolik olarak Orion kuşağı yıldızlarına, dolaykutupsal yıldızlara ve belki de Sirius'a hizalanmış olabilir (Krupp 1983, 102–105; Edwards 1993, 284–285; Magli ve Belmonte 2009, 310–312; Brady 2015, 76). Ek olarak, MÖ üçüncü bin yılın ortasında dikilen, kare bir avlu, dikdörtgen bir çevre duvarı, büyük bir dikilitaş ve depo odalarından oluşan

Mısır Güneş tapınakları (Maier 2018, 82) pusulasının ekseninde hizalanmıştı (Krupp 1988, 492–496). Özellikle Mısır şehri Thebes için “din, tarih ve manzara ile birleşen astronomi, yeryüzündeki en geleneksel kutsal alanlardan birini oluşturmaktadır” ifadesi kullanılmıştır (Belmonte ve González-García 2015, 16). Hitit krallığındaki 60 dini yapının yönleri üzerine yapılan bir çalışma güneşsel hizalanmanın daha açık bir kanıtını sunmaktadır. Hattuša ve çevresinde yapılan yön ölçümlerinde, geçerli normalize edilmiş frekans histogramındaki birkaç ana zirve, %99’dan daha güvenilir olarak gündönümü güneşiyle bağlantılıdır (Belmonte ve González-García 2015, 19–20).

2. Dış Kanıt: Mezopotamya Kozmolojisi

Mezopotamyalıların göksel olaylara dair gözlemleri büyük olasılıkla komşu bölgelerdeki kültürler üzerinde etkiliydi. Hitit sarayı yıldız gözlemini ve göksel kehaneti, astronomik gözlemin astrolojik ve takvimsel amaçlarla hizmet ettiği Babil’den öğrenmişti (Koch-Westenholz 1993; Beckman 2013a). Babil merkezli astrolojik kehanetler, tanrılardan haber ilettiklerine inanılan Ay ve Güneş’in hareketlerinin açıklanması da içeriyordu (Weidner 1923; 1–8; Güterbock 1988; Riemschneider 2004; Koch-Westenholz 1993). Göksel olayların yeryüzünde olacakların habercisi olduğu düşünüldüğünden, haber verilen kötülükleri önlemek için uygun önlemler alınması mümkündü (Rochberg 2016, 244). Ancak, tahmin yapma ve kötü yazgıyı önleme yöntemleri hiçbir şekilde tek tip değildi (Rochberg 2016, 256).

Hititler için durumun ayrıntıları net değildir. Hititlerin kendi astrolojik gözlemlerini yapıp yapmadıkları ve Babil’lilerin gökyüzü ile ilgili birikimini ne kadar özümstedikleri bilinmiyor. Öte yandan, Manfred Hutter (1997, 75) “Hitit dinini Suriye ve Mezopotamya geleneklerini dikkate almadan keşfetmek mümkün değildir” iddiasında bulunmuştu (ayrıca bkz. Bittel 1941, 150–151). Hitit dini belirli ölçüde Sümer – Akad, Hurri, Kizzuwatna ve Kuzey Suriye etkilerini taşımaktadır. Anadolu’lular yalnızca çivi yazısını değil, onunla ilişkili kültürü de ithal etmişlerdi. Bu durum Hitit dualarında açıkça görülmektedir (Beckman 2013a, 294–295). Hitit Yeni Krallık döneminin (y. MÖ 1450–1350) başlangıcında Sümer – Akad duaları Mezopotamya’dan getirilmiş ve Hitit dilinde “Kızgın kişisel tanrıyı yatıştırmak için Güneş tanrısına dualar” a dönüştürülmüştü (CTH 372–374; Rieken 2019, 150). Bu aktarım erken Hitit araştırmalarında bile dikkat çekmiştir (Güterbock 1958, 241–242).

Hitit ve Mezopotamya duaları Hitit egemenliğinde zaman zaman yakınsamış, zaman zaman farklılaşmıştır. Bazı örneklerde hem Sümer – Akad model metnine, hem de uyarlanmış Hitit duasına sahibiz (Rieken 2019, 151). Rieken (2019, 160) “Hitit kral ve asillerinin tekil dualarının yalnızca içerikleri değil, biçimleri de Mezopotamya’daki modellerinden derinden esinlenmiştir” sonucuna varmıştır. Tanrıça Ištar da Hititlere Mezopotamya’dan ithal edilmiş; tanrıçanın popülerliği kral III. Hattuşili ve Kizzuwatnalı eşi Puduḫepa’nın himayesinde artmıştı (Collins 2007, 175). Bunun yanında, Hurri kültürünün beslenmesi de Mezopotamya geleneklerine olan ilgiyi yeniden canlandırmış oldu (Collins, gelecek yayın).

MÖ üçüncü ve ikinci bin yıllarında Yakın Doğu kozmolojisinin göksel bileşenlerinin genel görünümü Hugo Winckler (1903; 1904; 1907), Alfred Jeremias (1909; 1929), Mircea Eliade (1954; 1957; 1978) ve E. C. Krupp (1997a; 2000; 2005) tarafından verilmişti. Bu değer-

lendirmelere göre, başkentler insan yapımı değil, ilahi yaratışın bir parçasıdır. Başkent kozmosun yapısını kopyalıyordu ve kozmik düzenin içinden çıktığı kutsallığın sonsuz âlemi, Yaratılış noktası olarak görülüyordu. (Eliade 1954, 14–15). Böylece başkentler Mısır tapınakları gibi bazı anıtsal mimarilerde (Yunan ve Roma kaynaklarına göre – Maier 2018, 82) evreni insan ölçeğine küçültmüşlerdi. Kentler sadece ilahi tezahürün gerçekleşeceği yer değil, ilahi tezahürün kendisiydiler (Selz 2005, 34). Bir güç merkezi olarak başkent, genellikle dünyanın merkezi olarak kabul ediliyordu ve gökyüzüne en yakın temasta bulunan yer olarak kutsaldı (Eliade 1957, 39). Başkent gökteki ruhları ve ilahi yöneticileri yeryüzü ile bir araya getiriyor ve ülkeyi gökyüzüne bağlayan bir düğüm oluşturunuyordu (Winckler 1907, 104; Jeremias 1929, 110–111; Eliade 1957, 36–43; Krupp 2005, 426).

Mısır, Babil ve Hitit tapınak mimarisinin ardındaki temel inançlar ve tekrarlanan bayramlar bazı paralellikler göstermektedir. Örneğin hem kadim Babil, hem de Hattı'de kutsal varlıklar tapınaklarda heykel olarak "yaşarlar". Tapınaklarda rahiplerce banyo yaptırılır, giydirilir, doyurulur, dans ve müzik ile eğlendirilirler (KUB 25.24 açıkça II 8–9; KUB 41.30 açıkça III 2–9; ayrıca bkzn. Hazenbos 2003, 171; Eliade 1978, 140; Selz 2005, 109). Ayrıca, Yeni Babil döneminde kutlanan, Akıtu ya da Yeni Yıl bayramı, kral, halk ve tanrılar arasında ideolojik bir bağlantı kuran, ayrıntılı bir kült etkinlik takviminin parçasıydı ve kralın yönetimini meşrulaştırmayı, kolektif kimliği pekiştirmeyi amaçlıyordu (Steele 2012, 377). "Bu yüzden tüm halkın [Babililerin] bayramı [Akıtu] aynı anda kutlamaları önemliydi" (Steele 2012, 377). Yeni yılın ilk gününün tüm ülkede net olarak belirlenmesi ve yıl boyunca yapılacak bayramlar için önceden planlama yapılması gerekiyordu.

3. İç Kanıt: Hitit Kozmolojisi

Geleneksel kozmolojilerin genel ilkelerinin – aşağıda görüleceği gibi, daha önce düşünülenlerden daha fazla, Hattuša'da mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Hattuša tanrıların ve tapınakların şehri olarak kabul edilmişti (Schachner 2011, 172). Şehrin güney ucundaki yükseltilmiş Yerkapı yapısı, Yazılıkaya'daki iki oda gibi, gökyüzünün merkezine işaret eden kutup eksenine hizalanmıştı ve dünya ya da "kozmetik" eksen ile çakışıyordu. Başkent, "dünya düzeninin göksel gücün akışıyla beslendiği" Yeryüzü'nün Göbeği olduğuna inanılıyordu (Krupp 2005, 426). Hitit tarihinin başlangıcından beri imparatorluk panteonunun baş tanrısı olan fırtına tanrısı, bu kozmik düzenin muhafızı, hükümdarlığın ve kralın tanrı adına yönettiği ülkenin yasal ilişkilerinin koruyucusuydu (KUB 29.1 Vs.I 17–19, IBoT I 30; ayrıca bkzn. Haas 2002, 104; Gonnet 1987, 183). Hitit mitolojik metinleri Hattuša'da krallığın yaratılışını anlatırlar. Öncelikle tanrılar bir saray inşa etmekte, kral da aynı anda kendi için bir saray inşa etmektedir (CTH 726; 2). İkinci olarak, tanrılar ülkeyi bölüşürler ve Hattuša'da kralliyetin gücünü tesis ederler (CTH 725; 3). Üçüncü olarak, kral nasıl tanrılardan gücünü aldığını hatırlar ve sarayını ve kralliyeti nasıl koruyacağını ilan eder (CTH 414; Beckman 2013a, 290; Torri ve Görke 2013, 293; Görke 2019, 164). Yeryüzünün düzeni göksel bir emirle güçleniyordu: "Tanrılar kendi saraylarını ve krallıklarını inşa ederken, kral da aynı şekilde sarayını ve krallığını Yeryüzünde üzerinde inşa etti. Böylece, gökteki ve yerdeki durum birbirine koşuttur" (Görke 2019, 164).

Hattı'de – aynı Babil ve Mısır'da olduğu gibi – tapınaklar törensel buluşma alanları olarak kullanılmıştı. Tapınakların çoğu gündönümlerindeki gün doğumu ya da gün batımı

yönlerine hizalanmıştı (Belmonte ve González-García 2015, 20) ve Mısır'dan bilinen bazı ilkeleri tekrarlıyorlardı (Van der Waerden 1974, 8–45). Gündönümleri ve Dolunay göksel döngülerin bitimlerine işaret etmiş olabilir (Winckler 1907, 100–101; 129) ve bayramların tarihleri göksel cisimlerin hareket ve davranışlarındaki belirgin noktalara işaret etmiş olabilirler. Takvimin amacı bu noktaların öngörülmesiydi. En önemli göksel olaylar Ay döngüsünün kritik günleri (yeni ay, dolunay) ve Güneşin yıl boyunca süren devresindeki gündönümleri ve ekinokslarıdır. Bu olaylardan en önemlisi Yeni Yıl'ın başlangıcı olarak kabul ediliyordu (Winckler 1907, 122).

Hitit dini karmaşıklığına karşın, son derece iyi araştırılmıştır. Yaklaşık 10,000 parçadan oluşan Hitit arşivlerinden elde edilen belge ve fragmanların yaklaşık yüzde otuzu dini bayramların tanımlamalarıdır (Rieken 2019, 149). Geri kalanların çoğu da, dinsel pratikler ve ritüellerin tanımı, kehanet raporları, kraliyet duaları, adak metinleri ve kült envanteri gibi genel kült yönetimini ilgilendiren konulara ilişkindir (Gilan 2019, 179). Hitit dini Eski Anadolu, Hatti, Luvi, Pala, Hurri, Kuzey Suriye, Kizzuwatna ve Mezopotamya öğelerini de içeren çeşitli etkileri her zaman içinde birleştirmiştir. Bu etkilerin birbirleri ile ilişkileri zaman ve coğrafyada değişiklik göstermektedir (Gilan 2019, 173). Astronominin önemi bu kayıtlarda apaçaktır. Sözelimi, bir tanrı, bir kişiyi güneş tutulması, ay tutulması veya meteor gibi astronomik bir olay aracılığıyla uyarabilir (Beckman 2013a, 290; 2013b, 92–93).

Hitit belgelerinde anlatılan dini faaliyetler mevsimlik bayramlara çok sayıda atıf içermektedir (Süel 1985, 159–160) ve bu faaliyetlerin bazıları mimarlık ve şehir planlaması ile ilgilidir. Hattuša'nın önde gelen bayramları mevsimseldi. Bunlar arasında İlkbahar Bayramı (^{EZEN₄}*hamešhandaš*) ve Güz Bayramı (^{EZEN₄}*zenandaš*) vardır. Ay Bayramı (^{EZEN₄}*ITU. KAM*) ve Yıl Bayramı (^{EZEN₄}*MU-ti*) da bulunmaktadır. Bazı önemli bayramlar ilkbahar ve günde sabit tarihlerde, (^{EZEN₄}*KI.LAM*, ^{EZEN₄}*AN.TAH.ŠUMSAR*, ^{EZEN₄}*nuntariyašha*, ^{EZEN₄}*purulli*, ^{EZEN₄}*(h)išuwu*) şehirdeki belli alanlarda ve şehrin yakın çevresinde kutlanıyordu (Goetze 1951, 470; Güterbock 1997, 87–90).

Elimizdeki Hitit çivi yazısı metinleri, göksel olaylara dair gözlemlerin, hesaplamaların ve tahminlerin bizzat Hititlerce yapıldığına dair ipuçlarını ortaya koymaktadır (KUB 55.21 rev. IV 1–3, KUB 9.22 II 46 ff., KUB 9.15 II 16 ff.). Öte yandan, bayramların doğru tarihlerde kutlanmasına verilen önem (KUB 13.4 açıkça 57–68), ürün, hizmet ve etkinliklerini zamana göre düzenleyen herhangi bir toplum için olduğu gibi, gökyüzü gözlemlerinin Hititler için ne kadar temel bir konu olduğunu ortaya koymaktadır. İstanuwa Şarkıları gibi Luvi çivi yazısı belgelerde göksel kavramlara yapılan göndermelere rastlanmaktadır (Woudhuizen 2017; Beckman 2013a, 294–295). Tablo 1 en sık rastlanan örnekleri listelemektedir. Tabloda referans verilen belgeler Luvi/Hitit inanç sisteminde göksel olayların ve takvimbilimin önemini vurgulamaktadır.

İfade	Kaynak
"Güneş tanrıları"	KUB 9.31 Vs. ii 30; 35.45 Vs. ii 21; 25; 35.48 Vs. ii 19
"benim Güneş gibi kralım"	KUB 35.45 Vs. ii 18; 35.48 Vs. ii 11
"Güneş tanrıçası"	KUB 35.45 Vs. ii 26
"Yeryüzünün Güneş tanrıçası"	KUB 35.45 Vs. ii 26; 35.48 Vs. ii 21
"Ay tanrısı"	KUB 35.102 Vs. ii 12; iii Rs iii 1
"Yeryüzü"	KUB 35.45 Vs. ii 26; 35.54 Vs. ii 41; 42; 43; Rs. iii 28; 35
"Gökyüzü ve Yeryüzü"	KUB 7.53 Vs. i 59; 35.54 Vs. ii 31; 41; 42; 44; iii 27; KBo 22.254 Rs. 11
"Gökyüzü ve dünyasal şeyler"	KUB 9.6 Vs. ii 14
"göksel"	KUB 7.53 Vs. i 59
"gününüz"	KUB 35.133 Vs. ii 27
"uğursuz ay"	KUB 32.9 Vs. 9; 28
"yıl"	KUB 35.24 Vs.35; 32.9 Vs. 8; 27; 35.16 Vs. I 10
"uzun yıl(lar)"	KUB 35.24 Vs. 35; 35.16 Vs. i 11-12; 35.43 Vs. ii 40
"uğursuz yıl(lar)"	KUB 32.9 Vs. 9; 28

TABLO 1. Luvi çiviyazılı belgelerde sıklıkla atıfta bulunulan göksel kavramlar.

4. Takvimi Tutmak ve Göstermek

Takvim toplumdaki temel düzen ilkelerinden biridir. Takvim sosyal etkileşimi kolaylaştırır ve kültür ile dünya görüşünü yapılandırır (Stern 2012, v). Antik çağdaki resmi takvim neredeyse yalnızca dini yılı düzenlemeye ve çok sayıdaki bayramın tarihini belirlemeye adanmıştı. Öte yandan, çiftçiler yükselen yıldızları tarımsal faaliyetlerde işaret olarak nasıl kullanacaklarını her zaman biliyorlardı. Bunun bir örneği, Mezopotamya'da köylülere "gökyüzündeki takımyıldızları doğru yerlerinde olduğunda" tarlada çalışmaya başlamalarını söyleyen, Sümer'lere ait "Çiftçinin Talimatları"nda açıkça görülür (Verderame 2015, 1837'de bahsi geçen; ayrıca bkz. Civil 1994).

Ninova, Uruk ve Babil'de astronomi ile ilgili iki binden fazla belge ve fragman bulunmuş olmasına karşın (Brack-Bernsen 1997, 7), eldeki hiçbir Mezopotamya çiviyazısı belgesinde o dönemde resmi takvimin nasıl tutulduğuna dair açık bir tanım bulunmamaktadır (Stern 2012, 74). Bu durum Hitit belgeleri için de geçerlidir. Yine de, eldeki metinlerle, Antik Yakın Doğu'nun farklı yerlerinde hangi takvimin ne zaman ve nerede kullanıldığını kurgulamak mümkündür (Cohen 2015). Bu tez, bayramların belirli mevsim ve tarımsal faaliyetlerle çalıştığı Hatti ülkesi için de geçerlidir (Demirel 2017).

4.1. Dış Kanıt (Mezopotamya)

Mezopotamya'da en geç MÖ dördüncü bin yıldan, MS bininci yılın başına kadar geçen sürede kullanılan takvim ay-gün takvimi idi (Steele 2012, 374; Gautschy 2020, 159). Mezopotamya ve Levant'taki MÖ üçüncü ve ikinci bin yıla ait kaynaklar, başlangıçta pek çok takvimin var olduğunu ve takvime artık gün ekleme pratiğinin MÖ üçüncü bin yıl gibi erken bir tarihte var olduğunu göstermektedir (Stern 2012, 94). MÖ ikinci bin yıl içinde Babil'de belirli bir ay dizisi hâkimiyet kazandı ve bu standart daha sonra Asur ülkesi başta olmak üzere, tüm Mezopotamya'ya yayıldı (Cohen 1993, 302–303; Stern 2012, 71). Artık günlerin eklenmesi altıncı ve on ikinci ayla sınırlandırılarak, düzenli hale getirildi (Stern 2012, 95). Ortak bir takvimin yayılması yönetimlerin idari hedeflerini ve ideolojilerini güçlendirmiştir.

MÖ otuz dördüncü yüzyıl sonrasında idari olarak kullanılan takvim sistemi günümüzdeki güneş takviminden biraz farklıydı. Bir "yıl" 360 günden oluşuyordu, çünkü 360 sayısı ticaret, borç ve kiralama faaliyetleri için yapılan hesaplamaları kolaylaştırıyordu. MUL.APIN gibi astronomik metinlerde de görüldüğü gibi, yıl içindeki gündönümü ve ekinoks tarihleri sabitti. Kameri aylar 30 gün olarak standardize edilmişti (Steele 2012, 375; Rochberg 2018, 28; Gautschy 2020, 161). 30 sayısı Ay tanrısını simgeliyordu (Rochberg 2016, 195) ve 6 ile 60 sayıları üzerine kurulu Sümer matematik sistemi ile uyumluydu (Duncan 1998, 18). Buradan elde edilen 360 sayısını hâlâ çemberin ve gök kubbenin aç toplamı olarak kullanıyoruz.

Antik dönemde, belirlenmiş bir makam her yeni ayın başlangıcını ilan etmeli ve bu bilgiyi o takvimi kullanan daha büyük topluluğa duyurmalıydı (Steele 2012, 373–374). Antik Roma'da yeni ay rahipler tarafından duyurulurdu; bu yüzden İngilizce "calendar" sözcüğünün kökü de olan Latince *calare* "ilan etmek" anlamındadır (Blum 2016, 34).

4.2 İç Kanıt (Hatti)

Hitit takvimlerini kimlerin tuttuğunu bilmesek de, tapınak memurları için hazırlanmış direktif metinlerinde, bayramların kutsal takvimde belirtilen günlerde kutlanması gerekliliği belirtilmişti (KUB 13.4 açıkça 60–61). Bayramları günlerinde kutlamamak tanrılara bir hakaretti ve cezalandırılması gereken bir davranıştı (Süel 1985, 166). Böylesi uyarılar kral tarafından, görevleri arasında büyük olasılıkla takvim tutmak da olan tapınak rahiplerine yapılmıştı. Tapınak memurları ilkbahar ve güz bayramlarının doğru zamanda kutlanması için kesin buyruklar veriyorlardı (KUB 13.4 açıkça 57–68; Süel 1985, 46 ve 48). Belgeler bayramların düzenli olarak planlanması gerektiğini (KBo 3.4 I 21–22, III 23–25) ve zamana ilişkin bir sapma ya da ihmalin tanrıların hoşnutsuzluğuna yol açacağını açıkça belirtmektedir (KBo 3.4 açıkça I 16–18).

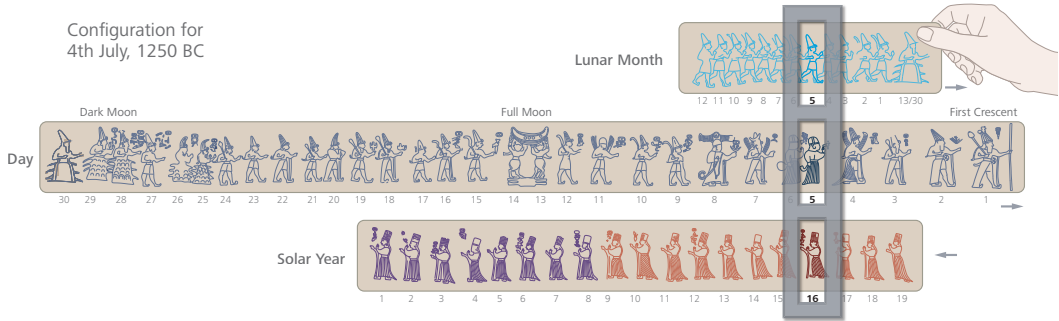
II. Murşili'nin döneminde yapılan bir reform ile yılın başlangıcı güz ekinoksu civarındaki bir zamandan, ilkbahar ekinoksu civarında bir zamana taşındı (Hutter 1997, 82). Bayramlar daha sonra ilkbahardan güne kadar gerçekleşir ve ekimden hasat zamanına kadar yaşanan olaylar kutlanırdı (Güterbock 1964, 63–73).

5. Yazılıkaya A Odası'nın Batı Duvarı: Yeryüzü ve Gökyüzünün Simgeleri

Yazılıkaya'nın doğal kayaların oluşturduğu açık hava ortamı Hitit tapınak mekânı olarak titizlikle seçilmişti (Haas 2011, 174). Tapınaktaki odalar kısıtlı girişe sahiptir ve kullanım işlevine uygun olarak düzenlenmiştir. Odaların çevresindeki kayalık zirveler yüksek dağlara öykünürler ve yüksek dağlar gibi yeryüzü ile gökyüzünün temas noktalarıdır. Bir şekilde, doğal taş duvarlar tanrıların bir araya geldikleri, tanık oldukları ve rol aldıkları bir sahne görevi görmektedir; tanrı rölyefleri ritüeller için tanrısal bir izleyici kitlesi oluşturmaktadır. Yazılıkaya temelde bir kaya sanatı mekânıdır ve dünya genelinde kaya sanatının varlığı, bazen bir yerin efsanevi kozmik güçlerin birleştiği ve tanrıların, ruhların gücüne tanık olunabilecek esrarlı bir gücün kaynağı veya odağı olarak görüldüğünü göstermektedir (bkznz. ör. Krupp 2006, 360–361). Göksel güce erişim, yeryüzü ve gökyüzünü birleştiren, astronomik olayların ve takvimsel ayrıntıların teyit edildiği böylesi yerlerde sağlanıyordu (Krupp 2015, 68).

Başkente bu kadar yakın bir doğal alanın seçilmesi, o yerin özel bir anlamı olduğunu ve büyük olasılıkla bir güç yeri olarak kabul edildiğini gösterir. Burada tasvir edilen tanrıların hepsi başka bir yerde inşa edilen bir yapının içine de eklenmiş olabilirdi. Oysa tanrıların tasvirleri burada dağ zirvelerini andıran kaya çıkıntılarına oyulmuştur. Yazılıkaya'da göksel döngülere uygun olarak kutlanan bayramlar, hükümdarı etkili bir şekilde dünyanın merkezine yerleştiriyor ve kralın kozmik düzen ile ittifakını halka açık bir şekilde sergileyerek, onun yönetme yetkisini ve hakkını onaylıyordu. Kral kozmik düzenin yeryüzündeki memuru rolünü benimsemişti, böylece kralın eylemleri tanrıların isteğine uygun oluyordu. Kralın yetkisi dünyanın doğal düzeni ile ilişkiliniyordu. Oluşturulan bu mit krala verilmiş olan gücün kaynağını açıklamaya ve benimsetmeye yardım ediyordu. Öyleyse, Yazılıkaya zamanın başlangıcını, evrenin yapısını ve ritmini, döngüsel yenilenmenin gücünü özetleyen ve açıklayan törenler için iyi tasarlanmış bir yerdi (Haas 2011, 264).

A Odası'nda tasvir edilen tanrı alaylarının, dini takvimin mevsimlerle senkronize edilmesine yardımcı olmak için kullanıldığı yakın zamanda iddia edildi (Zangger ve Gautschy 2019, 10; Zangger ve Gautschy, basımda). Şekil 2 söz konusu üç panelin doğru bir ay-gün takviminin tutulması için gerekli işlevi nasıl sağladığını göstermektedir. Rölyeflerin ilk grubu (1–12; sağdan sola sayılıyor) sinodik ayları göstermektedir (12 x 29,53059 gün). İkinci grup (13.–41. rölyefler) kameri ayın günlerine işaret etmektedir. Kameri ay 41. rölyefteki ilk hilal ile başlıyor ve 14. ya da 13. rölyefteki yeni ay ile sona eriyordu. Doğu duvarındaki korunmuş rölyefler (46a–63) – artı Yekbas köyünde bulunmuş ve yerel müzede saklanan, bu duvardaki bir boşluğa tam oturan parça – Meton döngüsündeki günleri göstermektedir (19 yıl x güneş yılındaki 365,2425 gün). Meton döngüsü kameri takvimin ay döngüsü ile güneş yılını birleştirmektedir. Rölyeflerde ilk iki panel için (aylar ve günler) dizilim sağdan sola doğru, üçüncü panel için (yıllar) soldan sağa doğrudur. Şekil 2'deki gösterimdeki gibi, sistem bir cetvel gibi işliyordu. Elbette Yazılıkaya'da paneller sabitti; ancak güncel ay, gün ve yılı taşınabilir bir nesneyi rölyeflerin önünde hareket ettirerek göstermek mümkündü. Şekil 2'deki çizim MÖ 4 Temmuz 1250'yi, o yılın yaz gündönümünü göstermektedir. Bu işleyiş yalnızca tapınağın bir takvim aracı ya da gösterimi olarak teknik kullanımını açıklamaktadır. Tapınak aynı zamanda Sümer, Babil ve Mısır'da uzun bir süre boyunca evrilmiş metaforik anlamların da bir kısmını içerebilir (Collins 2007, 191–192).

ŞEKİL 2. Tarihi gösteren üç panelin doğru bir ay-gün takvimi oluşturmak için nasıl kullanıldığını gösteren şema.

Yazılıkaya'daki ana tanrılar Hurri fırtına tanrısı Teššub, onun karısı Hurri tanrıçası Hebat ve onların çocukları Šarruma'dır. Aralarındaki bağlantılar tartışmalı olsa da (Güterbock 1950, 90), bu tanrılar Hitit panteonundaki Fırtına Tanrısı, Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Zippalanda'nın Fırtına Tanrısı ile ilişkilendirilmişlerdir (Beckman 2013a, 288). Tanrıların adları Luvi hiyeroglif işaretleri ile Hurri dilinde yazılmıştır (Laroche 1969, 108; Güterbock 1975a, 186; Seeher 2011, 24). Bu durum ilgili inanç sisteminin bazı kısımlarının başka yerden alındığını (Bryce 2019, 241–242) ve binlerce yıllık yerel Anadolu inançları üzerine bindirildiğini açıkça göstermektedir (Eliade 1978, 141). Böylece, Hitit devlet panteonunun Anadolu ve Suriye'deki şehirlerin çok çeşitli yerel panteonlarından ortaya çıktığı açıklık kazanmaktadır. Hitit devletinin tarihsel gelişimine göre, Hatti dilini konuşan eski halkın kült ve tanrıları Hitit panteonunun Eski Hitit Krallığı dönemine ait (MÖ 1600–1450) en eski tabakasını oluşturuyordu (Haas 2002, 103; Cammarosano 2018, 51). Sonuçta, Yazılıkaya'da betimlenen figürler, tanrıların bireysel karakterleri, adları ve simgeleri kadim Hatti, Luvi, Hurri ve güney Mezopotamya geleneklerinin ve belki Mısır'dan alınmış bazı öğelerin bir bileşimi olarak görünmektedir. Günümüzde, bu inanç sistemindeki tekil bileşenlerin ayrıştırılması ve tanımlanması önemli bir zorluktur.

Konuyla ilgili önceki yayınımdaki (Zangger ve Gautschi 2019) sınırlı alan, daha geniş kapsamlı bir yorumlamaya olanak vermemişti. Burada, daha önce ele alınmamış üç soruyu yanıtlamak istiyoruz:

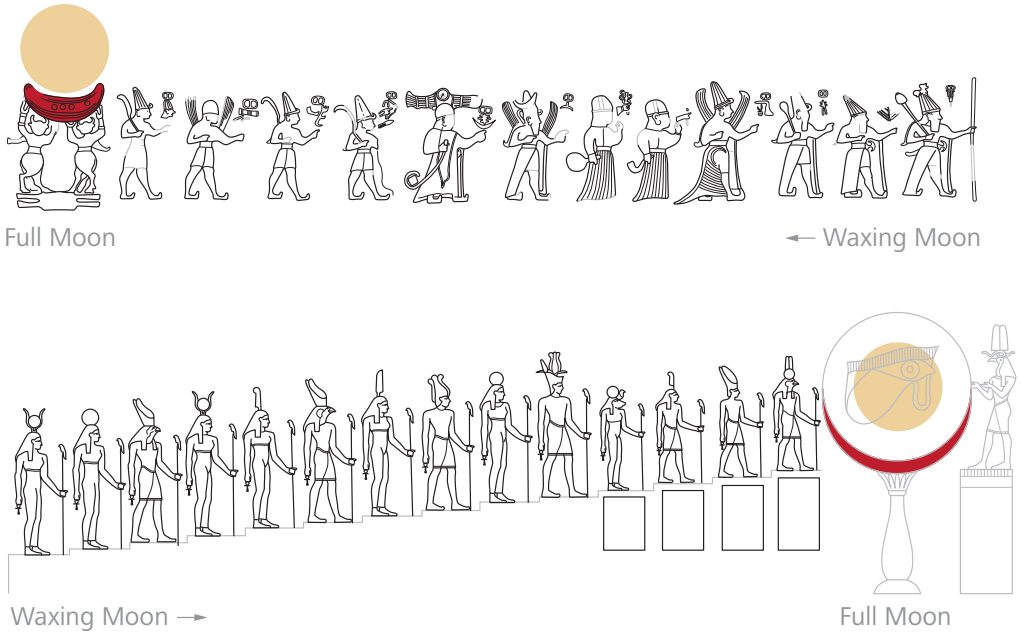
- Günlerin sayılması için kullanılan figürler (13.–41. rölyefler) neden birbirlerinden farklıdır? Oysa ayları (1.–12. rölyefler) ve yılları (46a–63. rölyefler) saymak için kullanılan figürler neredeyse özdeştir.
- Merkez panelinin (42.–46. rölyefler) teknik ve metaforik anlamı nedir?
- B Odası'nın sembolizmi nasıl yorumlanmalıdır?

A Odası'nın en solundaki özdeş rölyeflerin (1.–12. rölyefler) uzun zamandır ayları temsil eden tanrılar oldukları ve sonsuzluğa uzanan zamanı simgeledikleri düşünülüyordu (Cornelius 1973, 260 ve 345, not 34; ayrıca bkzn. Belmonte 2000, 89; González-García ve Belmonte 2011, 5). Hitit çiviyazısı metinlere göre, aylar birden on ikiye kadar sayılarla tanımlanmışlardır ve başkaca adları bulunmamaktadır (Demirel 2017, 22). – Gülbüz Erginer (1984, 48) tarafından Anadolu'daki geleneksel takvimler üzerine yapılan bir çalışmada; kırsaldaki yerel halk ile yapılan anket görüşmelerinde, katılımcılar bir ayın 29 ya da 30 gün sürdüğüne dair kameri ay algısını ifade etmişlerdir. Erginer bu algıyı Osmanlı zamanında kullanılan eski Hicri takvimin bir kalıntısı olarak açıklamıştır. Görüşme yapılan köylülerin çoğu günümüzde kullanılan ayların adları yerine, günlük diyaloglarda ayları birden on ikiye kadar numaralandırarak adlandırmışlardır.

Hitit rahipleri on iki ayın her birinin ortasında, yani dolunay zamanında, aylık bayramlara katılıyorlardı (KUB 42.100 IV 22–23; del Monte 1987, 55). Hattuša'da Halep'in hava tanrısı için farklı adlarda on üç aylık bayramın kutlandığı bilinmektedir; on üçüncü bayram artık aya karşılık geliyor olabilir (Haas 2011, 265).

Öte yandan, ayın günlerine işaret eden otuz rölyef figür nitelik, tavır ve kıyafet olarak oldukça çeşitlilik göstermektedir. Kanatlı (göksel) tanrılar ayın ilk dördün (büyüyen ay) evresindeki günlere, giysilerinden pınarlar akan dağ (yeryüzü) tanrıları ise ayın son dördün (küçülen ay) evresindeki günlere karşılık gelmektedir. Figürler sağdan sola önem sırasında dizilmişler (Bryce 2019, 242) ve “katı bir hiyerarşiye tabi, anlamlı bir dizilim” oluşturmaktadırlar (Bittel 1970, 97). Boğa-adam tasviri ile vurgulanmış olan dizinin merkezini (28. ve 29. rölyefler) dolunay günü olarak yorumluyoruz. Ayın uğurlu, iyi günleri ilk dördüne karşılık geliyor, o kadar uğurlu olmayan günleri de son dördüne karşılık geliyor olabilir.

Yazılıkaya'daki kameri ay alayının özgün modeli günleri birbirlerinden farklı tanrılarla ilişkilendirmiş ve kameri aydaki her güne ayrı bir kişilik vermiş olabilir. On dört tanrının ayın ilk dördün fazındaki on dört günü temsil ettiği benzer bir panel Mısır'da, Dendera'da, Hathor Tapınağı'nın hipostil salonunun tavanında bulunmuştur (Şekil 3; Budge 1904, vol. 2, 321; Altmann-Wendling 2020a, 137). Tavandaki rölyef çok daha geç bir tarihe, Ptolemaios dönemine ait olsa da, kameri aydaki günlerin listeleri daha eski dönemlerde de kayıt altına alınmıştır ve eski metinlerin çoğu ayın büyüyen yarısındaki günleri dile getirmektedir (Brugsch 1883, 310–311 ve 476–478; Altmann-Wendling 2020b, 123). Dendera'daki dizi soldan sağa ilerlemektedir. Yazılıkaya'daki dizi ters yönde ilerlemekte, ancak dolunay günü her iki panelde de özel olarak vurgulanmaktadır. Dolunay Dendera'da Tanrı Thoth'un yanında, orak şeklindeki bir destek ayağı üzerinde, Horus'un gözünü taşıyan bir disk ile sembolize edilmiştir (Krupp 1984, 292). Yazılıkaya'da ise dolunay, benzer şekilde orak şeklinde bir kap taşıyan iki boğa-adam ile ifade edilmiştir. Orak şeklindeki kap Luvi hiyerogliflerinde “gökyüzü”nün işaretidir.

ŞEKİL 3. Dendera'daki Hathor Tapınağı'nda Mısır tanrıları olarak ve – yaklaşık 1200 yıl önce ve 2000 km uzakta – Yazılıkaya'nın A Odası'nda Hitit tanrıları olarak tasvir edilen kameri ayın ilk dördün günleri (28.–41. rölyefler).

13. – 41. Rölyefler sembolik anlamlarını, MÖ ikinci bin yılın ikinci yarısına tarihlenen ve yedi kil tablette toplam bin satırı bulan *Enûma Eliş* (anlamı: “yukarıdayken”, destanın ilk sözcüğü) yaratılış mitinden almış olabilir (Brandes 2020, 211). Bu Mezopotamya metni kabaca Yazılıkaya rölyefleri ile çağdaştır. *Enûma Eliş* V1–2 tabletinin başlangıcında tanrı Marduk'un “büyük tanrıların yerlerini” belirlediği ve “tanrılara karşılık gelen yıldızları” konumladığı anlatılmaktadır (Rochberg 2016, 195). Bu yıldızlar Mezopotamya'da kullanılan ana zaman birimi olan 360 günlük yıl ile ilişkilidir (Brandes 2020, 213). Yaratılış miti kozmosun kaynağını, yapısını, işlevini ve zamanın astronomik döngülerini açıklamaktadır. Marduk yılı on iki aya bölmüş ve her bir ayı üçer yıldızla, ayları toplamda 36 yıldızla ilişkilendirmiştir. *Enûma Eliş* ayrıca “Usturlaplar” adı verilen metin ve Mezopotamya göksel bilgilerinin özeti sayılabilecek MUL.APIN'e metinlerarası göndermeler yapmaktadır. MUL.APIN'de yükselen yıldızların 360 günlük yıldaki belirli günlerle ilişkilendirildiği açıkça belirtilmiştir. MUL.APIN gündönümleri ve ekinokslar için de sabit günler vermektedir. Bu takvim sistemi astronomik olaylar için sabit günlerin öngörülmesine olanak sağlayan önemli bir araçtı – ki bu kabiliyet ay-gün takviminin altyapısında bulunmuyordu.

ŞEKİL 4. Boğazkale’de arka arkaya beş gece (19 – 23 Haziran 2015) boyunca gece yarısı farklı yıldız desenlerinin önünde Ay’ın konumu. Parıldayan gezegenler Jüpiter ve Venüs’tür.

Mezopotamya’daki 6.500’den fazla kehanetin derlemesi olan *Enuma Anu Enlil*’in 22. tabletinin sonunda, Anu, Enlil ve Ea’nın takımyıldızları tanrılara benzeterek “çizdiklerini” anlatan, yaratılış ile ilgili bir bölüm de bulunmaktadır. Yazılıkaya’daki gün figürlerinin toplamı 30 olsa da (bir ay için 3 değildir, ya da bir yıl için 36 değildir), bazı Hitit figürleri daha geniş kapsamlı bir göksel sembolizmin tüm bu gösterimde rol oynadığını ve belki de yıldızlarla takvim arasında bir ilişki olduğuna işaret etmektedir.

Dünyadan bakıldığında Ay her gece başka bir yıldız grubunun ya da önemli bir yıldızın yakınlarında görünür (Şekil 4) ve kuzey yarıkürede Ay her gece daha sola kayarak 27 ya da 28 gün sonra yörüngesindeki ilk yıldız desenine geri döner. Ay’ın ya da bir gezegenin nirengi noktası yıldızlardan geçişini gözlemlemek antik çağda yaygındı. Bazen “normal yıldızlar” adlandırılan bu yıldızlar (Jones 2004, 481; Hunger 2014) Ay’ın yörüngesini işaretliyordu. Her zaman olmasa da, genellikle Ay’ın yörüngesi yıldızlara göre 27 ya da 28 parçaya ayrılmıştı [Ay menzilleri] ve gökyüzündeki Ay’ın anlık konumu bu menzillere göre ölçülüyordu. Ay astrolojik kehanette önemli bir rol oynadığı için, Ay’ın gece göğündeki yıldızlara göre konumu metinlerde kaydedilmişti. Ay’ın yörüngesi ekliptik’e yakındır, ancak güneşin yörüngesi gibi tam olarak ekliptik değildir. Ay menzillerini belirleyen yıldız kümeleri [burçlar] içlerinde “Usturlaplar”, MUL.APIN, Büyük Yıldız Listesi ve *Enuma Anu Enlil*’in de yer aldığı önde gelen astrolojik metinlerin altyapısını oluşturuyordu (Rochberg 2016, 195).

Ekliptiğe yakın yıldızların ve takımyıldızların Sümer ve Akad dillerinde listeleri, MÖ üçüncü binyıldan MS ilk binyılın başlarına kadar çivi yazısı metinlerinde yer almaktadır; ancak bu listeler hiçbir zaman tek bir standarda oturtulmamıştır. Çiviyazısının yerine alfabetik metinler geldikten sonra, bu listeler pek çok farklı form ve dilde günümüze kadar

ulaştı (aşağıda örnekleri bulacaksınız). Yıldız katalogları özellikle Güneş, Ay ve çıplak gözle görülebilen beş gezegenin hareketlerini izlemek için referans noktaları sağlıyordu. Ay'ın yörüngesi boyunca geçtiği sözde "ay menzilleri" ya da yıldız referansları, bugün çok fazla dikkat çekmeyen bir konudur ve astronomi ders kitaplarında neredeyse hiç bulunmaz, "yalnızca astronomik bir merak" olarak kabul edilir. Oysa bu kavram geçmişte oldukça etkiliydi ve Avrupa ve Asya'nın çoğuna yayılmıştı (Weinstock 1949, 48). Eski Yunan'a ait bir yıldız listesi 1643 yılında Athanasius Kircher tarafından biliniyordu (Weinstock 1949, 51–52). Ay menzillerine Babil dilinde *ḫarrân dSin* ("Ay'ın Yolu") (Ginzel 1901, 12; 1906, 70; Weidner 1931, 172), Sanskritçede *nakṣatra* (Ōhashi 2015, 1952), Farsçada *khûrdac* ve Arapçada *manāzil al-qamar* (Kur'an 10:5, 36:39) deniyordu. Nippur'daki Kassit dönemine ait (y. MÖ 1250) HS 1897 tabletinde Anu, Enlil ve Ea'nın yörüngeleri için onar adet yıldızın adları sayılmaktadır (Horowitz 2015, 1831); bu - belki de tesadüfen - Yazılıkaya rölyeflerindeki gün figürlerinin sayısına denk gelmektedir.

Yıldızsal referanslarla ilgili tüm bu sistemler kameri ayın parçalarına ilişkin farklı sayılara ulaşmaktadır; çoğu da 30 sayısının uzağındadır. Bu yüzden Yazılıkaya'daki 13.–41. rölyeflerde betimlenen tanrılar doğrudan Ay'ın yörüngesinde tanımlanmış bir yıldız dizisi ile kolayca bağdaştırılamaz. Ayrıca, Güneş'in yıllık ilerleyişini belirtmek için otuz tanrıyı ekliptik boyunca 12 derece aralıklı yıldız referanslarıyla eşleştirmek de mantıklı değildir. Yine de, kameri ayının 30 gününe karşılık gelen 30 kutsal figürden bazılarının göksel karakterleri, bu tanrılardan bazılarının Ay'ın yörüngesindeki önemli referans yıldızları temsil edebileceği ve bu nedenle figürlerin birden fazla anlam taşıyabileceği konusunda tartışmaya neden olmaktadır.

Wayne Horowitz Babililerin "Usturlaplar"ı gibi belgelerin o dönemdeki astronomik bilgilerin doğru ve eksiksiz bir serimi olarak görülmemesi gerektiğini vurgulamıştı. Onlar daha çok dini ve mitolojik kavramları gözlemsel verilerle birleştiren metinlerdi (Horowitz 2015, 1831). Yazılıkaya'daki otuz kabartmanın çoğu, Ay'ın evrelerindeki günleri saymakla ilgisi olmayan göksel kimliklere sahiptir. Dizilim bir bütün olarak ele alındığında, figürler çeşitli göksel unsurları kozmik düzenin ilkelerinin birleştiği bir tapınağa sokuyor gibi görünüyorlar. 34. Rölyef, Gökyüzü'nün Güneş Tanrısı, ya Güneş'in ilahi kişileştirilmesidir ya da Güneş'le ilişkili bir tanrıdır. 35. Rölyef ya Ay'ın ilahi kişileştirilmesi ya da Ay ile ilişkili bir tanrıdır. 38. Rölyef (Šauška/Ištar) ya Venüs gezegeninin kişileştirilmesi ya da gezegenle ilişki bir tanrıdır. 39. Rölyef, tanrı Ea, Mezopotamya'da Pegasus takımyıldızı ile açıkça ilişkilendirilmişti. 28. ve 29. rölyeflerdeki Boğa-adamlar Luvi hiyerogliflerinde "yeryüzü" işareti formunda, yere gömülü bir platform üzerinde durmakta ve uzattıkları kollarının üzerinde Luvi hiyeroglif "gökyüzü" işaretini tutmaktadırlar. Gökyüzü işareti bizce "ışık teknesi"nin simgesi olarak açıklanmıştır (Bittel 1970, 96; Cohen 1993, 141–142; 2015, 222; Pizzimenti 2013, 267; Zangger ve Gautschi 2019, 14). Bunlar MÖ 7. yüzyıla ait bir Sümer-Akad edebi metnini hatırlatıyor; metnin Sümerce versiyonu şöyle der:

Ulu tanrılar Anu, Enlil ve Enki, belirleyici öğütleri ile gökyüzü ve yeryüzünün derinlikli ayınlarını (ve) ayın hilal-tekne şeklini, ayın doğumunu sağlayan hilalin ilk dördününü ve böylece gökyüzü ve yeryüzünün uğursuz bir işaretini oluşturdular. Göksel tekneyi (=büyüyen ay) var ettiler ve o (da) gökyüzünde görünmek için ortaya çıktı (Rochberg 2016, 71 çeviri).

Burada 13'ten 41'e kadar olan rölyeflerde betimlenen tüm tanrıları, ekliptik ya da Ay yörüngesindeki takımyıldızlarla ilişkilendirmeyi amaçlamıyoruz. Ancak bu figürlerin birçoğunun göksel çağrışımları olduğu ve bu nedenle yalnızca günlerin sayacı işlevinde olmadıkları, Yazılıkaya tapınağının kozmolojik sembolizmine katkıda bulunan gökyüzündeki önemli öğeleri simgeledikleri görülmektedir. Göksel tanrıları üst ve ast olarak ayıran eski Babil düşüncesi (Haas 2011, 165) Yazılıkaya'daki panteonda da belirgin şekilde yansıtılmaktadır. Sümerlerin ulu göksel üçlüsündeki (An, Enlil, Ea) Enlil'in yerine, Babil'de Marduk gelmişti. Marduk Yazılıkaya'da Hurri formu olan Teššub ile betimlenmiştir. Ea 39. rölyefte kendi adı ile belirtilmiştir. 35. Rölyefte Ay (^PLUNE=*Kušu*), 34. rölyefte Güneş (*Ištanu* ^DUTU.AN=*Šimegi*), 38. rölyefte Venüs gezegeni (*Šauška/Ištar*) ve 82. rölyefte yeraltı dünyasını yöneten Nergal bulunmaktadır (Laroche 1952, 120; Eliade 1978, 68).

ŞEKİL 5. Baş tanrılar Teššub ve Hebat'ı gösteren ve Hebat'ın arkasında "Teššub'un boğasının buzağısı"nın da bulunduğu zirve sahnesi (42.-46. rölyefler).

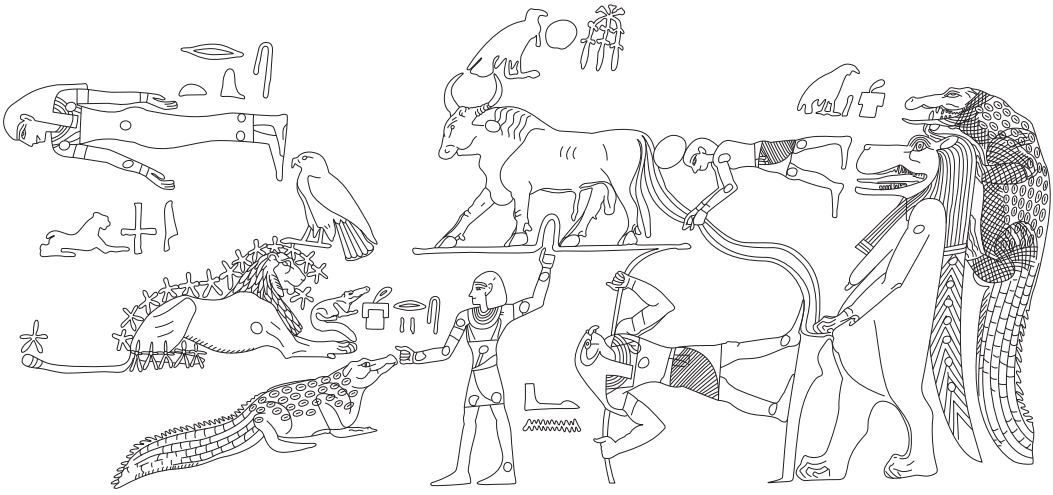
6. Yazılıkaya'daki Ana Panel: Kuzey Göğünün Simgesi

Hitit panteonunun en üstün tanrıları A Odası'ndaki merkezi panelde görünmektedir (42.-46. rölyefler; Şekil 5). Bu panel bir doruk sahnesini ifade eder; odanın kaya duvarlarındaki diğer tüm figürler her iki yönden de merkeze doğru yönelmişlerdir. Bu merkezi tanrıların her biri elbette kendi bilinen görev ve uğraşlarını temsil etmektedir, ancak tarihsel bağlam içinde çoklu anlam yüklenmiş de olabilirler.

Odanın kuzey duvarında bulunan bu merkezi tanrılar, diğer figürlerin temsil ettiği tüm panteonu yönetmektedir. Odadaki bu bölgenin, kuzeye bakan konumuyla, göksel

ve kozmik tanrılar topluluğunun odağında olmasıyla, kuzey kutup yıldızı ve çevresindeki dolaykutupsal takımyıldızlarına atıfta bulunması makuldür. Kuzey kutup yıldızı, kuzey yarımkürenin göğünde, çevresinde gökyüzü ve tüm evrenin dönüyor görüldüğü hareketsiz noktadır. Geleneksel kozmolojide kutup yıldızı kozmosun davranışını yönetir ve kozmosa düzen verir. Ulu tanrının genellikle gökyüzünün tepesinde başkanlık ettiği düşünülürdü ve ulu tanrı sıklıkla yüksek bir dağ ve dünya düzeniyle ilişkilendirilirdi.

Merkezi rölyefte Teşşub ve diğer ulu tanrılar kuzey yönüne bağlıdır. Onlar kutup çevresi âleminin yıldızları değildir, ancak o âlem ile bir ittifak halindedirler. Bu tanrıların kozmolojik statüleri, Asgard'da *axis mundi*'yi simgeleyen ve kuzey kutbuna işaret eden kozmik dişbudak ağacının zirvesinde yaşayan kadim İskandinav tanrıları ile karşılaştırılabilir.

ŞEKİL 6. Firavun I. Seti'ye ait KV17 mezarının kuzeydeki gece göğünü yansıtan astronomik tavan.

Aynısı Zeus ve Olimpos tanrılarının ikamet ettiği Olimpos dağı için ispatlanamasa da, o zirve de dünya eksenli bir dağın niteliklerine sahiptir ve gökteki en ulu tanrıları kozmosun tepesine koymaktadır. Yazılıkaya'daki 42. rölyefte Teşşub en yüksek tanrının göksel bölgesini vurgulayan iki dağ tanrısının üzerinde duruyor; Winckler'e (1907, 107) göre bu "Tanrı'nın özüdür. Teşşub ve Hebat'ın ellerinin neredeyse birbirlerine dokunduğu nokta – kuzey göğünün âleminde bulundukları için – kuzey kutup yıldızına karşılık gelmektedir.

Benzer kavramlar Çin imparatorunun gökyüzünün "merkezi" olan kuzey gök kutbunun karasal karşılığı olarak görüldüğü ve dünyanın merkezinde hüküm sürdüğü, Çin'in imparatorluk döneminde de hâkimdi (Krupp 1984, 3). Eski Mısır'da kuzey yıldızları "yok edilemez" ya da "ölmez" olarak kabul ediliyordu ve bu nedenle sonsuz yaşamın

simgeleriydiler. MÖ 3. binyıla ait Piramit Metinlerinde, ölen firavun gökyüzüne yükselir ve ölümsüz bir yıldız haline gelir. Ayrıca, eski Mısırlılar ölen firavunun güneş teknesiyle Güneş tanrısına katılacağını var sayıyorlardı – ki bu, Hititler ve Yazılıkaya döneminde de devam eden bir düşünceydi. Bununla birlikte, dolaykutupsal yıldızlar Firavun I. Seti'ye (y. MÖ 1290–1279) ait olan Krallar Vadisi'ndeki KV17 mezarındaki ünlü astronomik tavan da dahil olmak üzere, Yeni Krallık firavunlarının çeşitli mezarlarında betimlenen Mısır'ın kuzey takımyıldızları grubuna aitti (Şekil 6 Krupp 1984, 299; Spence 2010, 174; Allen 2015, 9; Quack 2018, 65).

Hebat'ı kuzey ve dolaykutupsal yıldızların gruba yerleştirmek, onun Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın eşdeğeri olması rolü ile çelişiyor görünebilir, ancak böylesi metaforlar gökyüzü haritaları ile ilgili olmak zorunda değildir. Bu metaforlar daha çok ilişkiler ve ilahi işlevlerle ilgilidir. Hebat'ın güneş çağrışımı gerçekte daha da karmaşıktır. Hebat tümüyle Hurri kültürü etkisindeki çevrede hiçbir zaman güneş tanrıçası olarak konumlanmamıştı (Bryce 2002, 137). Onun kökenleri büyük olasılıkla tarihöncesine dayanıyordu. Arinna'nın Güneş Tanrıçası kültünü anlatan Hitit çiviyazısı metinlerinde ona Vuruşemu veya Arinit-ti(ya) – “Gökyüzünün ve Hatti Ülkesinin Ecesi” denir. Hebat olasılıkla Hitit panteonuna Teşşub'un eşi olarak girdi ve o dönemde halk onun Güneş Tanrıçası ile eşitlenmesini istedi (KUB 29.8 I 11, 21.27 I 3 ff.). Anadolu Hatti geleneğinde Güneş'i gündüz yıldızı olarak temsil eden (Haas 2011, 226; Klinger 1996, 144) ve devletin, savaştaki kralın koruyucusu olan (KBo 3.4. I 16–29) bir başka güneş tanrısı olan eril Eştan (Hitit Istanu) vardı.

Güneş tanrıçasının Güneş'le gerçekte nasıl bir ilişkisi olduğu henüz bilinmiyor. Bildiğimiz şey, onun aynı zamanda Dünya'nın Güneş tanrıçası olarak yeryüzü ve yeraltı dünyasıyla da ilişkili olduğudur. Bu ilişki onu bir tür Toprak Ana yapıyordu. Açıkçası ulu bir tanrıdır, tek boyutlu değildir ve dar bir astronomik işlevle sınırlı değildir. Güçlerini ve sorumluluklarını belirtmek için Güneş'ten, Dünya'dan ve dünyanın diğer yönlerinden anlam aktarımı yapıyordu ve ilahi yönetici olarak kuzey yönü, dolaykutupsal âlemlerle de bağlantılı olması mümkündü. Hitit dininde, görünüşe göre dişi olarak algılanan başka tanrıçalar da Güneş ve yeryüzü / yeraltı dünyasıyla ilişkilendirilmişti (Haas 1994, 131–133; Kassian ve Yakubovich 2004, 406–407).

Hitit dinindeki ikinci bir güneş kültünün karakteri erildir ve bu tanrı adaletle ilişkilidir (KUB 6.43 III 15–17). Hurri dilinde Şimegi olarak adlandırılan, Hatti'deki gökyüzünün Güneş tanrısı (34. rölyef) Mezopotamya geleneğindeki Şamaş'tan türemişti (Beckman 2012a, 129). Güneş'in eril ve dişi özelliklerini taşıyan iki kült birbirinden açıkça ayrılmıştı (KUB 6.45+KUB 30.14 I 1–9).

A Odası'ndaki son grup, doğu duvarındaki dişi tanrı alayından oluşur (46a.–63. rölyefler). Bunlardan on yedi tanesi halen korunmuş durumdadır ve bu alaya ait iki tanrıçanın daha olduğu anlaşılmaktadır (Zangger ve Gautschy 2019, 14). Bu tanrılar görünüş olarak yine neredeyse özdeşler, ancak kuzeye daha yakın olanların çoğunun adları belirtilmiştir. Bu figürler bizim modelimizde, güneş yılının dişi karakterini yansıtmaktadırlar (Bryce 2002, 142). Bu tanrıçalar yılları takip etmek ve göstermek için kullanılıyorlardı ve bu nedenle kameri aylar ile güneş yıllarını senkronize etmede önemli rolleri bulunuyordu.

A Odası'nın bir bütün olarak, Güneş, Ay, beş görünür gezegen, bazı takımyıldızlar ve yıldızlar, kuzey gök kutbu ve dolaykutupsal âlem dahil olmak üzere, yeryüzü ve gökyü-

zündeki her şeyi simgelediğini öneriyoruz. Bu yorum yeni gözlemler ve ek kanıtlarla desteklenebilirse, Hitit dinini anlamak için yeni bir yaklaşımın yolu açılabilir.

Gregory McMahon (1995, 1983), Luvi ve Hurri inancının etkisinin belirgin olduğu Yazılıkaya'da betimlenen tanrılar ile Hitit metinlerindeki tanrılar arasında önemli farklılıklar olduğunu vurgulamıştı. Bununla birlikte, Yazılıkaya temelde dualarda, bayram metinlerinde ve antlaşmalarda yer alan tanrı listelerinin resimsel karşılığı olarak görülmektedir (Bryce 2002, 161; Haas 2002, 108; Haas 2011, 174). Yazılıkaya'da tanrıların fitratı geniş bir göksel şemaya bağlı gibi görünüyor ve Hitit yakarları özellikle gökyüzündeki tanrılara hitap ediyordu:

"Lulahhi-tanrı, Hapiri-tanrıları, Hatti'nin tüm tanrıları, gökyüzünün tanrısı, yeryüzünün tanrısı, dağ, ırmak, pınarlar, bulutlar, gök, yer ve Büyük Deniz."

(Hawkins 1998, 65 çeviri).

Hitit araştırmaları bu noktaya kadar, dağların, mağaraların, göllerin ve kehanetlerin tanrıları vurguladı (D'Agostino ve diğerleri, 2015), ancak bu araştırmalarda elde edilen sonuçlar yeterince tartışılmadı. Öte yandan, Hitit dini belli ki, eldeki metinler ve erken dönemdeki araştırmalarca da desteklenen, önemli bir göksel bileşen de içeriyordu (González-García ve Belmonte 2011; 2014; Belmonte ve González-García 2014; 2015). Geleneksel kozmoloji metaforlarla iç içe olduğu ve somut zaman ile mekânın ötesindeki soyut ilişkileri tanımladığı için, ne basit, ne de tutarlıdır. Geleneksel kozmoloji apayrı verilerin sıralı ve birbirine bağımlı bir bütün halinde birleştirilmesidir.

7. Yazılıkaya'nın B Odası: Yeraltı Dünyasının Simgesi

Yazılıkaya Hitit açık hava tapınağındaki öğelerin astronomik işlevi ve metaforik anlamıyla ilgili incelememiz A Odası'ndaki 64 korunmuş (ve önceden var olan, ama sonradan kaldırılmış iki) tanrıyı içeren alayların yorumlanmasına odaklanmıştı (Şekil 2, yukarıda). Yaklaşımımız simgeselliği hâlâ tam olarak anlaşılamamış olan B Odasının (Şekil 7) sembolik karmaşıklığını incelemenin uygun olduğunu önermektedir.

Şekil 7'de görüldüğü gibi, B Odası günümüzdeki zemin seviyesinden 12 metre yüksekliğe kadar yükselen, dikey batı ve doğu duvarları (Şekil 7) ile çevrili dar bir yarıktır. Batı duvarının istisnai dikey yüzeyi, yaklaşık 5 derecelik bir sapma ile kuzey-güney yönünde uzanmaktadır. Bu duvarda, A Odası'ndaki 1.-12. rölyeflere benzeyen, 12 birörnek eril figürün tasvir edildiği tek bir rölyef paneli bulunmaktadır. Yaygın olarak yorumlandıkları şekliyle, yeraltı dünyasının bu on iki tanrısı (Şekil 8, 69.-80. rölyefler; Güterbock 1975b, 191-192), omuzlarında orak şeklinde kılıçlar taşımaktadır. Batı duvarındaki iki dörtgen nişin (ve doğu duvarındaki diğer nişin) yıldız gözlemleri ve gece saatini belirlemek için kullanılan aletleri barındırabileceğini düşünüyoruz. Kutsal alanın en yüksekteki kabartması doğu duvarındadır. Bu kabartma 3,4 metre yüksekliğindedir ve boynuzlu, konik başlıklı bir insan kafası, ikisinin başı aşağıya sarkan dört aslan (Şekil 9, 82. rölyef) ve görkemli bir kılıç içerir. Figürde aslanlar kılıcın kabzasını oluşturuyor gibi görünmekte ve bıçak dikey olarak yere saplanmaktadır. Pek çok akademisyen bu kabartmanın Sümer ve Akad'da yeraltı tanrısı olarak bilinen ve sembolü kılıç olan Nergal'in (Bryce 2019, 244) Hitit versiyonunu

ŞEKİL 7. B Odası, güneybatıya bakış. 12 metre yüksekliğindeki batı duvarının üzerinde 12 yeraltı tanrısını içeren panel (69.–80. rölyefler) ve arka planda iki niş görünüyor.

temsil ettiğini düşünmektedir. Hitit çivi yazısı metnindeki “Nergal’ın tunç kılıçları” ve “kavşakların on iki tanrısı” ifadeleri, bu kabartmaların yeraltı dünyasıyla ilişkilendirildiğini düşündürmektedir (Güterbock 1965, 198; Gurney 1977, 22–23; Bittel 1970, 110; 1980, 22). Nergal ayrıca Mezopotamya Güneş tanrısı Şamaş ile bazı ortak özellikleri paylaşmaktadır. Bir Mezopotamya ilahisinde, Nergal “Günbatımının Kralı” olarak adlandırılmakta (Zólyomi 2010, 419) ve bu nedenle gece ve kışın yer altında kaldığı süre boyunca, Güneş tanrısını temsil etmektedir (Winckler 1903, 40; McMahon 1995, 1985).

ŞEKİL 8. B Odası'ndaki yeraltı dünyasının 12 tanrısı (69.–80. rölyefler) omuzlarında orak biçimli kılıç taşıyorlar.

B Odasının doğu duvarında ayrıca tanrı Şarruma'nın himayesindeki Büyük Kral IV. Tudhaliya'nın bir rölyefi bulunmaktadır (81. rölyef). Bir tanrının himayesindeki kralın bu şekilde tasvir edilmesi (*Umar-mungsszene*) II. Muwatalli ve III. Murşili mühürlerine de görülmektedir (Herbordt ve diğerleri 2011, 94; Cammarosano 2018, 67 ve 302); ancak bu örnekler dışında bu tasvir Hitit ikonografisine yabancısıdır.

B Odası'nın anlamı ve işlevinin yorumlanmasına ilişkin Hitit dini uzmanları henüz bir görüş birliğine varamamışlardır. 1961'de bulunan bir tablet (KBo XII 38; Otten 1963, 16–19), Luvi hiyeroglifi anıtsal bir yazıt için taslak olabilecek, II. Şuppiluliuma'ya ait iki metni içermektedir (Güterbock 1967, 81). Bu belgelerden biri olan IV. Tudhaliya'nın yıllıklarının bir versiyonu, özgün metnin kral için "ebedi bir *hekur*"da (^{NA4}*hekur* SAG. UŠ) dikilmiş bir anma heykelinin üzerine yazıldığını söylemektedir. Otten (1963, 22) bunu Yazılıkaya'daki B Odası olarak değerlendirdi, ancak başka seçenekler de önerilmiştir (Gurney 1977, 42–43; Hawkins 1998, 72). Yazılıkaya'nın günümüzdeki hâfırları B Odası'nın merhum kral IV. Tudhaliya'nın ölü kültüründe hizmet ettiğini kabul etmektedir. Bu düşünceye göre, B Odası MÖ 13. yüzyılın sonunda, II. Şuppiluliuma döneminde ve dolayısıyla A Odası'ndan oldukça sonra kurulmuş olmalıdır (Schachner 2011, 103; ayrıca bkz. Otten 1967, 234). Ancak, bazı akademisyenler IV. Tudhaliya'nın törensel kıyafetinin Güneş tanrısınıninkiler ile aynı olduğunu iddia etmektedir (Beckman 2012b, 607). Böylece büyük kral henüz hayattayken, kendisi için ilahi bir statü talep etmiş ve bu nedenle kendisini

ŞEKİL 9. B Odasındaki yeraltı dünyasının Kılıç Tanrısı Nergal'in kabartması. 3,4 metre yüksekliğindedir..

yalnızca tanrılarca kutsanan biri olarak değil, bizzat tanrı olarak resmettirmiş olabilir (Bryce 2019, 102 ve 106).

B Odası'nı daha önce, kuzeydeki kayalık duvarların yüksek kenarlarını kullanarak yıldız hareketlerinin gözlemlendiği ve gece boyunca zamanın ölçüldüğü bir tür gözlemevi, bir astronomik araç olarak yorumlamıştık (Zangger ve Gautschy 2019, 19–21). En yüksekteki kayanın keskin uçları belirli yıldızların veya yıldız desenlerinin yücelim noktalarını belirlemek ve böylece belirli bir ayda yaklaşık 10 dakikalık bir hassasiyetle özel bir saati belirlemek için kullanılabilirdi. Mezopotamya kaynaklarından, bu tür gözlemlerdeki kayıtların “arşın” ve “parmak” birimlerinde yapıldığı bilinmektedir (Rochberg 2016, 217). Öte yandan, Mısır Yeni Krallık döneminde, yıldızların geçişleri insan anatomisine ait terimlerle belirlenmiş gibi görünmektedir (örneğin, “sol göz” ya da “sağ kulak”). Quack (2018, 63) bu terimlerin büyük olasılıkla gözlemcinin tam karşısına yerleştirilmiş olan ve gözlem sürecini kolaylaştıran bir insan heykeli ile ilgili olduğunu iddia etmişti. Quack'ın iddiası kesin olarak kanıtlanamaz – zira Mısır'da böyle bir heykel bulunamadı, ancak bazı *Ramses mezarları*'ndaki yıldız saati tasvirleri dikkate alınmalıdır. Yazılıkaya'daki B Odası'nın kuzey ucunda 1,4 metre genişliğinde, heykel kaidesi olarak yorumlanan bir taş blok bulunmuştur (Seeher 2011, 100 ve 115). En az üç metre yüksekliğinde bir heykelin bu bloğun üzerinde durduğu düşünülmektedir (Macqueen 1986, 132; Seeher 2020, 165). Eğer böyle ise, Mısır'daki yıldız geçiş gözlemleri için önerildiği gibi, söz konusu heykel gözlemler için iyi bir şekilde yerleştirilmiş olurdu.

B Odası'nda geceleyin yıldızları izleyerek zamanı belirlemek mümkün olsa bile, bu ne B Odası'nın işlevini, ne de zamanı belirlemenin amacını tam olarak açıklar. Toplanan bilgiler büyük olasılıkla tapınak bünyesinde kalıyordu ve her durumda, kamu eli ile geceleyin zamanın tutulmasının ne işe yaradığı kuşkuludur. Gece zaman tutma B Odası'nın işlevinin ve amacının bir parçasıysa, bu belirli bir zamanda okunacak doğru duanın seçilmesi gibi başka amaçlarla ilgili olabilirdi. Bu nedenle, B Odası'nın amacının yalnızca zamanı hesaplamak olmadığı, bunun yerine, tapınakta yapılması gereken eylemlerin doğru şekilde yapıldığından emin olmak için, doğru zamanı belirlemek olduğu varsayılabilir.

A Odası yeryüzünü ve gökyüzünü simgeliyorsa, B Odası'nın yeraltı dünyası ile ilişkili olması mantıklıdır. Tapınak kompleksi bir bütün olarak tüm kozmosu - yeraltı dünyası, yeryüzü ve göksel dünyayı - somutlaştırmaktaydı ve geleneksel kozmolojinin üç ana âlemini göbek noktasında simgesel olarak bağlıyordu. Bu nokta belki de dünyanın merkezi olarak algılanıyordu.

Pek çok veri B Odası'nın bu işlevini desteklemektedir. Hititologlar uzun süredir B Odası'nın “güçlü yeraltı bağlantılarının yadsınamaz” olduğunu iddia ettiler (Gurney 1977, 41). Hattuşa'nın ilk epigrafisti ve hâfiri Hugo Winckler, Hattuşa'daki saha çalışması 1906'da başlamadan önce bile, Yazılıkaya'daki Yakın Doğu mitolojik çağrışımlarının ve bayram dizilerinin çoğunu tanıdı. O zamanlar, Winckler'in gözlemleri yalnızca Mezopotamya ve Mısır belgelerine dayanıyordu. En yüksek Mezopotamya tanrısı Marduk kozmosa hükmederken, Nergal yeraltı dünyasında hüküm sürüyordu. Nergal'a ait yıldız deseni Pleiades'ti (Ülker) ve bu takımyıldızın gök kubbeden yılda 40 gün boyunca kaybolması Güneş tanrısının yeraltı dünyasında kaldığı zamanı simgeliyordu (Winckler 1903, 40). Ülker'in gökyüzünden kaybolması, AN.TAḪ.ŠUM bayramının 38 gün sürmesi ile ilgili

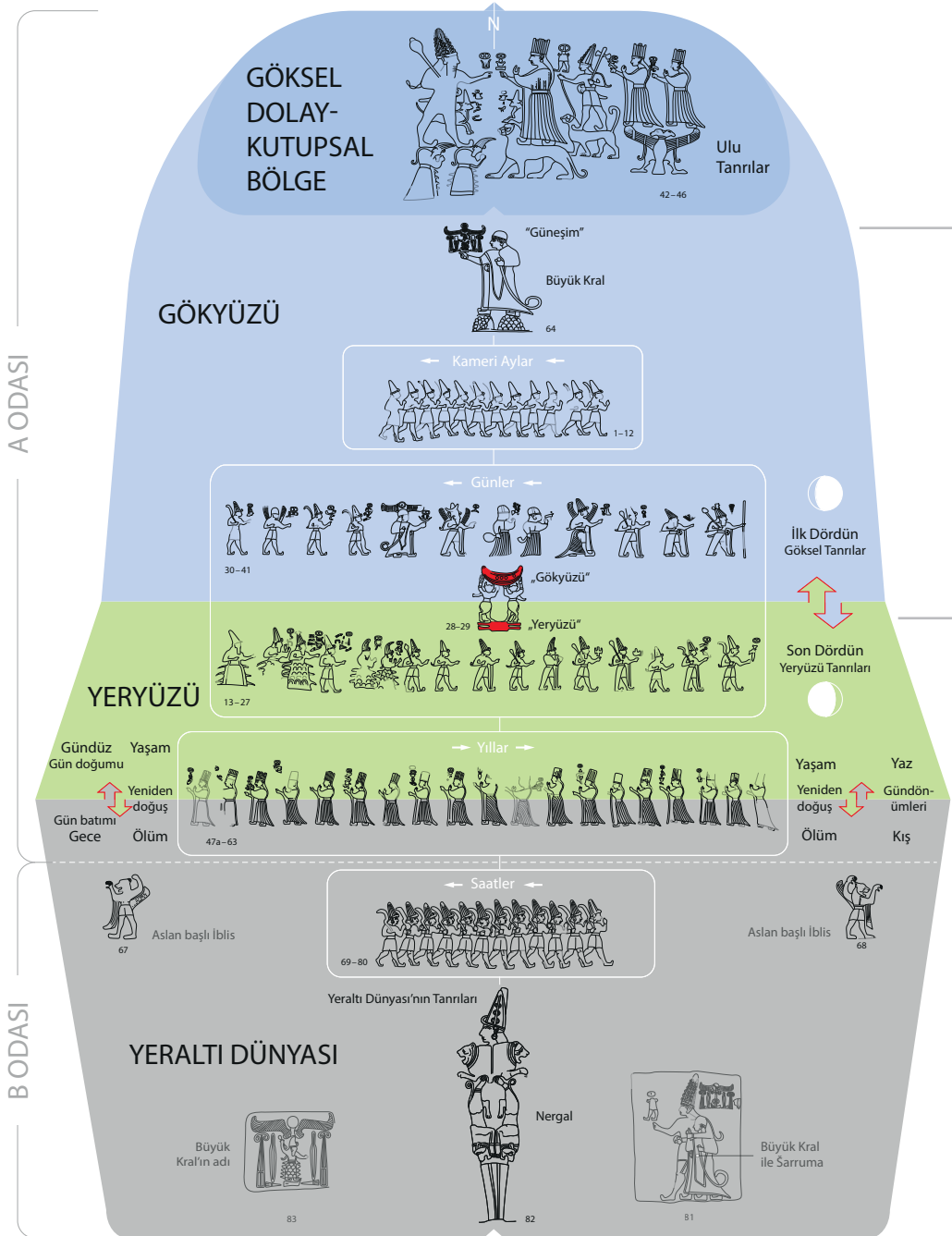
olabilir (González-García ve Belmonte 2014: 322–323). Birçok din ve törede bu zaman aralığı önemli bir rol oynamaktadır. Hesiodos'un İşler ve Günler'inde (383-387) de belirtilen bu dönem günümüzdeki Hristiyan takvimlerinde, Paskalya bayramından İsa'nın Miracına kadar geçen süreyi belirlemiştir. Suriye'de ilkbaharda esen rüzgara "kırk" [gün] anlamındaki *erbain* adı verilir (Winckler 1903, 66, Dipnot 1).

Kuzey yönü göklerin âlemi iken, güney yeraltı dünyasına aittir (Winckler 1903, 51); Tunç Çağı'nda ikisine de ibadet etmek eşit derecede önemliydi. Örneğin, Lübnan Ghineh'deki Adonis kutsal alanı, kayaya yapay olarak oyulmuş dar bir geçide sahiptir ve bu dar boşluktan geçmek, gündönümü boyunca hareket etmenin bir simgesiydi (Winckler 1903, 64, Dipnot 1). Yine böylesi dar ve büyük ölçüde insan yapımı bir geçit Yazılıkaya'daki B Odası'nın girişini oluşturmaktadır (Şekil 10; Seeher 2011, 93). Odanın önündeki tapınak binalarının planı, yaz ve kış gündönümlerinde güneşin battığı yöne atıfta bulunmaktadır (Zangger ve Gautschi 2019, 9). Gündönümü ve yeraltı dünyasına geçişi vurgulayan sembolizm, B Odası'nın girişinden geçen yapay bir su borusu ile daha da güçlendirilmiştir (Naumann 1975, 117–119). Su simgesel olarak bir geçit statüsüne sahipti ve özellikle yeraltı dünyasına geçişe işaret ediyordu (Erbil ve Mouton 2012, 61 ve 72). Ek olarak, B Odası'nda yapılan kazılar yeraltı ritüelleriyle bağlantılı olduğu bilinen kuş kurbanlarının kalıntılarını gün ışığına çıkarmıştır (Bittel 1970, 109; Cimok 2008, 137).

B Odası'nın ikonografisi ölümü yansıtır, ancak bu geçici bir ölümdür – geceleri Güneş'in ölmesi, Güneş'in kışın güneyde geçirdiği zaman ve Ülker'in ve başka yıldızların geçici olarak yok olması ile ilgilidir. Bu ölüm sonsuz göksel döngülerin nihayetinde üstesinden geldiği bir ölümdü. Filolog ve din bilgini J. G. Frazer (1914, 41-43), Plutarkhos tarafından tanımlanmış Anadolu geleneklerine dikkat çekmişti (Isis ve Osiris Kültleri Üzerine 69 [378e]; Steiner 2001, 162): "Frigler tanrının kışın uyuduğunu, yazın uyandığını zannederler ve bu yüzden onu kışın yatağa yatışını ve yazın uyanışını Baküs ayinleriyle kutlarlar." Bu sembolizmin daha eski bir versiyonu Hatti mitolojisindeki kaybolan tanrı mitlerinde bulunur. Bu anlatının en bilinen versiyonu olan Telipinu mitinde, tanrının ortadan kaybolması kışı, görünür olması yazı temsil eder (Hoffner 1990, 14-17).

ŞEKİL 10. B Odasına geçit, ana kaya kazılarak yapay olarak oluşturulmuştur ve en dar noktasında yalnızca 80 santimetre genişliğindedir.

ŞEKİL 11. Yazılıkaya'da tasvir edilen tüm tanrı kabartmalarını, tanrıların gruplarını ve göksel döngülerini sembolize etmek için birbirleriyle nasıl ilişkili olduklarını vurgulayan kozmolojik model önerisi.

ŞEKİL 12. Hattuşa'nın en üst kısmındaki masif piramitsel yapı olan Yerkapi'nın yukarısında yıldız izlerinin görüldüğü fotoğraf kompozisyonu, güneyden bakış (© Bernd Pröschold).

Yazılıkaya açık hava tapınağı bu durumda geleneksel evren algısını özetliyor olabilir – A Odası'ndaki Yeryüzü ve Gökyüzü âlemi ve B Odası'ndaki yeraltı dünyası (Şekil 11). A Odası üç bölüme ayrılmıştır: Birincisi dünyanın yüzeyidir. İkincisi mevsimsel yıldızlar, kuzey yıldızları, Ay, Güneş ve gezegenleri içeren gökyüzüdür; Hatti'nin Fırtına Tanrısı Taşmišu (41. rölyef), evrenin bu kısmının yazgısını belirler ve panteonun büyük bir kısmına liderlik eder (13.–40. rölyefler). Üçüncü bölüm tapınağın uzak kuzey ucundaki ana panelde görülmekte ve burası ulu tanrılar – Teşşub (42. Rölyef), karısı, çocukları ve torunuyla ilişkilendirilmektedir. Güney ufkunu ve okyanus derinliklerini içeren ve Nergal tarafından yönetilen yeraltı dünyası, B Odası'nda temsil edilmektedir.

8. Hitit Dininin Göksel Yönlerinin Kökenleri

Yazılıkaya'nın göksel tanrılarla dolu bir kozmosu modellemek için tasarlanmış bir kutsal alan olarak yorumlanması, gökyüzünün kadim inanç sistemlerindeki önemini vurgulamış, inanılmaz derecede üretken ve yaratıcı akademisyenlerin geleneğini takip eden göksel sembolizm tartışmalarına yol açmıştır. Bu akademisyenler arasında J. G. Frazer (1890 sonrası), Eduard Stucken (1896–1907), Hugo Winckler (1903; 1904; 1907), Alfred Jeremias (1909; 1929), Mircea Eliade (1954; 1957; 1978), E.C. Krupp (1997a; 2000; 2005), ve Volkert Haas (Haas 2002; 2011) bulunmaktadır. Totolojileri büyük ölçüde birbirlerinin tezlerini pekiştirse de, bu araştırmacıların pek azı diğerlerinin çalışmalarına atıfta bulunmaya hazırды. Bu çalışmaların diğer bir özelliğı de, yirminci yüzyıldaki bilimsel araştırmaların – çeşitli nedenlerden dolayı – tuhaf ve tutarsız olarak değerlendirilmesi ve bu nedenle bu çalışmalardan nadiren yararlanılmasıdır.

Hugo Winckler ve Alfred Jeremias'ın – ve bir dereceye kadar Mircea Eliade'nin – çalışmalarını ciddiye almadaki isteksizliğinin bir nedeni, bu akademisyenlerin on dokuzuncu yüzyılın sonlarında etkin olan Pan-Babil okuluyla ilişkili olmasıdır. Bu düşünce modeli, eski Babil'de presesyon'un [dünyanın ekseninin dönüşü] ayrıntıları ile bilindiğini öne sürdüğünde, ya da kadim Mezopotamya yıldız bilgeliğinden doğan incelikle kodlanmış bir astronomi dilini tanımladığında, kanıtların izin verdiğinden çok daha fazlasını iddia eden savları öne sürüyordu; bu yüzden de kötü bir şöhrete sahipti (Thompson 2020). Başlangıçta tasarlandığı ve uygulandığı şekliyle Pan-Babilcilik şüphesiz artık itibarını yitirmiştir. Bu modelde dile getirilen: İbrani geleneğinin ayrıntıları, Babil bilgeliğinin tüm dünyaya yayılması ve mitolojideki her şeyi astronomik metaforlarla açıklama pratiğı gibi tezler günümüzde yetersiz kalmıştır. Pan-Babilciler kadim Babil astronomisinin niteliğine dair tümüyle yanlış bir anlayışa sahiptiler ve bu durum açıklığa kavuşturulduğunda, Asurologlar ve çivi yazısı uzmanları tüm bu göksel mit ve kozmolojik sembolizme olan ilgilerini kaybettiler.

Daha önce Hugo Winckler tarafından ileri sürülen tezlere yaptığımız atıflar onun antik dönem vizyonunun tamamını benimsediğimiz anlamına gelmiyor. Bizim araştırma alanımız Pan-Babilci doktrine bağlı değildir, ancak ortaya çıktığı her yerde astronomik sembolizmin kullanımını kabul etmektedir. Bazı göksel ve kozmik temalar geçerliklerini korumaktadır ve mitin evrensel anlamı iddiaları ile yadsınamazlar. Pan-Babilcilerin öne sürdüğü her fikrin yanlış olduğunu ve Ortadoğu'da Mezopotamya etkisinin olmadığını iddia etmek akıllıca olmaz. Dünyanın her yerinde karşılaşılan gökyüzünün kültürler

arası pratik gözlemleri dikkate alındığında, Pan-Babilciler tarafından belirlenmiş geniş temalardan bazılarının değerli olduğu görülmektedir. Bu temalar Babil'den tüm dünyaya yayılmış oldukları için değil, ancak gökyüzü tüm insanların yararlı bulduğu ortak bir bilgi kaynağı olduğu için yaygındırlar.

Romen göçmeni bilim insanı Mircea Eliade özellikle Anadolu'daki Neolitik ve Tunç Çağı din tarihinin yorumlanmasına yardımcı olan kavramlar geliştirmişti. Eliade bir dizi antik uygarlıkta karasal âlemin, göksel olanın insan yapımı bir kopyası olarak algılandığı bir "arkaik ontoloji" belgelemişti. "Aşağıda olan, yukarıdaki gibidir" Hermetik deyişi böylece onun buyruğu ve Avrasya'dan Mezoamerika'ya kadar imparatorluk kozmolojilerini anlamının anahtarı haline geldi (Smith 2005, xiii). Onun bilimsel kariyeri "görünüşte ilgisiz öğelerden tutarlı bir bütün oluşturan sentetik bir hayal gücü pratiği" olarak görülmüştü (Smith 2005, xii). Eliade kendisini Pan-Babil okulunun bilimsel ve teolojik geleneği içinde görse de (Smith 2005, xvii), görünüşe göre Winckler'a hiçbir atıf yapmamıştır. Eliade yaşamı boyunca dinler tarihi alanında önde gelen bir otorite olarak kabul edildi (Ginzburg 2010, 307). Romanya'da genç bir adam olarak, sağcı bir harekete yakınlığının ortaya çıkması, onun tezlerini Eski Dünya'daki akademik çevreler için daha az çekici hale getirirken; Mezoamerika dini araştırmalarına katkıları "kozmovizyon" terimi altında tartışılmaz bir paradigma haline geldi (Matos Moctezuma 2003).

Eliade, MÖ yedinci binyıldan Hristiyanlığın yayılmasına kadar Anadolu'da hüküm süren şaşırtıcı bir dinsel sürekliliği ilk savunanlar arasındaydı (Eliade 1978, 139). Örneğin, Anadolu'da Neolitik dönemden itibaren mevsimsel bayramlar, özellikle de Yeni Yıl bayramı yapılmaktaydı (Eliade 1978, 141). MÖ üçüncü bin yılda Anadolu'ya gelen Luviler ve ikinci bin yılda gelen Hititler başta olmak üzere, Hint-Avrupalı göçmenler kültürler arası etkileşim ve senkretizm yoluyla büyük ölçüde yerel inanç sistemlerini, tanrıları ve dini törenleri edindiler (Goedegebuure 2008, 165). Ana tanrıça kültü, Hititlerin Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve doğrudan Sümer-Babil yeraltı tanrısı Ereškigal'den (Haas 2011, 223) türetilen Hatti tanrısı Vuruşemu'ya tapınma bu edinim kapsamındaydılar. Vuruşemu'nun mitine göre, Güneş ölümsüzdü ve her gece yeraltı dünyasında konaklıyordu. Hitit metinlerinde Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın gökten yeraltına doğru indiği belirtilmektedir (KUB 36.89 I 3, 38).

Hititler Anadolu'ya girdikten kısa bir süre sonra Asurlardan etkilendi ve MÖ on üçüncü yüzyılın sonlarına doğru, Mezopotamya ve Suriye'nin kuzey bölgelerinden Hint-Avrupa dışı Hurri kültürünün öğelerini giderek daha fazla ödünç aldılar. Bu nedenle, Hurrilerden etkilenen ve Yazılıkaya'da betimlenmiş resmi Hitit dininin birçok yönü, Sümer tanrıları, Sümerlerin metafizik kavramları, simgeleri, mitleri ve ayinleri dikkate alındığında daha iyi anlaşılabilir. Sümerlerde "her tanrısal varlık bir gök cismi olarak tasavvur ediliyordu" (Eliade 1978, 57) ve ilahi varlıkların aşkın, göksel yapıları, adlarının ideogramlarından önce yazılan ve başlangıçta bir yıldız temsil eden belirleyici işaret tarafından doğrulanmaktadır. Volkert Haas daha da ileri giderek, Sümer'den antik Yunan zamanına kadar bağlantılar kurmuştur (Haas 2011, 184).

Akdeniz ve Yakın Doğu dinlerindeki bir diğer ortak özellik, doğanın bir bütün olarak canlandırıldığı ve doğanın bireyselleştirilmiş güçler tarafından nüfuz edilebilir olduğuna dair temel inanıştır. Bu inanç hem dünyanın görünen maddi unsurları için, hem de yıldızlar, denizler, göller, nehirler, pınarlar, hayvanlar, bitkiler ve taşlar için geçerlidir (Haas 2011, 164). Yakın Doğu'daki tüm kadim inanç sistemleri için bir çıkış noktası, kozmosun ve tüm maddenin birbiriyle ilişkili güçlerle dolu olduğu kanaatidir. Doğal evren ve sosyal evren, hasta/sağlıklı, saf olmayan/saf ve kısır/doğurgan gibi tamamlayıcı karşıtlık nitelikleriyle sınıflandırılmış olarak görülüyordu (Haas 2011, 170).

Bu inanç sistemlerinde en önemli ve gerçek değişimi getiren tek olay, dünyanın ilk yaratılış yoluyla ortaya çıkışıydı. Bundan sonraki tüm değişiklikler kozmik düzen döngüsünün ritmine ve içkin dönemselliklere bağlıdır: gök cisimlerinin hareketleri, mevsimlerin döngüsü, Ay'ın evreleri ve bitki örtüsünün ritmi (Eliade 1978, 91). Kozmik ritimlerin bu dönemsellikleri, "İlk Kez" çağında kurulan mükemmel düzeni yansıtır. Enûma Eliş'in ciddi-yetle anılması, törende anlatılan formüllerden de anlaşılacağı üzere, gerçekte kozmogonik Yaratılışın yeniden canlandırılmasıydı. Eliade'ye göre, "döngü, düalizm, kutupluluk, muhalefet, çatışma ve aynı zamanda karşıtların uzlaşması, *coincidentia oppositorum* fikirlerinin çoğu ay sembolizmi sayesinde açıklığa kavuşturuldu ya da keşfedildi" (Eliade 1957, 156). Kameri ayın günleri gündelik takvimde tarihleri belirlemek için kullanılmıştı, ancak Ay'ın evreleri – yeni ay, ilk dördün, dolunay ve son dördün – aynı zamanda Yakın Doğu inanç sistemlerindeki döngüsel kavramlarını özetlemekteydi (Eliade 1954, 86–87). Ay sembolizmi böylece doğada gözlemlenen, görünüşte birbiriyle ilgisiz pek çok olguyu doğum, ölüm ve yeniden doğuşla karakterize edilen tek bir sistemle açıklamaya yardımcı oldu. Ay'ın ortadan kaybolması asla nihai olmadığı gibi, insanoğlunun ortadan kaybolması da asla nihai olmayacaktır (Eliade 1954, 87). Tüm uygarlıklar tufan gibi doğal felaketlere maruz kalsa bile, afetler hiçbir zaman mutlak değildir, çünkü insanlık hayatta kalan bir çift sayesinde yeniden doğar – ki bu inanç sistemini daha sonra Platon'da da buluyoruz (Timaeus 22D - 23C).

Bir Hitit, daha doğrusu Hurri kozmogonisi Enlil'in "Tanrıların Atası" sıfatını taşıyan tanrı Kumarbi'yi (olasılıkla 40. rölyef) çevreleyen mitlerde bulunur. Volkert Haas (2011, 181-182), Kumarbi'yi çevreleyen öykünün bağımsız motiflerinin Ur-III dönemine, yani MÖ üçüncü bin yılın sonundaki Hurri-Sümer temas zamanına kadar gittiğini savunmuştu. Efsane mevcut dünya düzeninin başlangıcından önce, kozmostan önceki varoluş evresinde, göksel âlemin hemen yerin üzerinde ve hatta yeryüzünde olduğunu, dolayısıyla gökyüzü ile yeryüzü arasında yaşam alanı bulunmadığını anlatır (Haas 2011, 183–184). Bu kasvetli duruma son veren şey, yeryüzü ve gökyüzünün şiddetli bir şekilde ayrılmasıydı. Gökyüzü ve yeryüzü arasındaki bağlantı bir dağ, ağaç, merdiven, göbek kordonu veya fallus olabilir. Bu bağ koptuğunda, dünya bereketli hale geldi ve bol miktarda bitki ve hayvan yaşamı ortaya çıktı. "Ancak en önemli şey, ışığın ortaya çıkmasıydı, yani günü geceden ayıran Güneş ve zamanın günlere ve aylara bölünmesini belirleyen Ay'ın, yani takvimin ortaya çıkışıdır" (Haas 2011, 184).

Hitit panteonu zaman içinde çok eskiye giden köklerinin bir sonucu olarak, yerel Anadolu ve Hurri tanrılarının, Sümer-Akad soyundan gelen tanrılarla yan yana geldiği bir bireşiminden oluşuyordu (Eliade 1978, 139-140). Halep'in hava tanrısı Hebat ve Ishara da

dahil olmak üzere, Hitit panteonunun bir parçası haline gelen tanrılar, üçüncü bin yılın ortalarına kadar uzanan Ebla metinlerde (Haas 2011, 162) Suriye tanrıları olarak zaten yer almaktaydı. Ölüler ve yaşayanlarla ilişkili bazı Hitit ritüelleri bin yıldan fazla bir süre önce (yaklaşık MÖ 2350) Suriye’de gerçekleştirilen ritüellerdi (Haas 2011, 162).

Kraliyetin de gökten indiği kabul edildi (Eliade 1978, 75) ve kral yeryüzündeki kutsallığın oğlu ve vekili olarak görüldü. Bu nedenle, kutsal kral en yüksek rahipti. Kral düzeni sürdürmek, tutarsızlığı gidermek ve düzensizliği bastırmak gibi kozmik sorumluluklar taşıyordu. Bu ilke aynı zamanda, adaleti ve dolayısıyla sosyal düzeni garanti eden, her yerde mevcut güneş tanrısının dünyasal temsili olan eski Babil krallığı fikrine dayanmaktadır. Tören kostümü içindeki Hitit kralı, Kültepe döneminden beri güneş tanrısının ikonografik ifadesiydi. Tanrının giysisi (34. rölyef), amblemi ile birlikte, tahta geçen kralın kimliğini ifade ediyordu. Bu güneş görünümündeki kral gerçekten de, Yazılıkaya’da (64. ve 81. rölyefler) ve ayrıca Alacahöyük’te, Sirkeli’de ve II. Muwatallis mühürlerinde gösterilmektedir (Haas 2011, 212). Güneş tanrısı ve kralın sanal kimlikleri kozmik düzen ile temel dayanağı hukuk olan ve toplumun anarşi ve kaosa sürüklenmesini engelleyen sosyal düzeni birbirine bağlamaktaydı. Volkert Haas (2011, 213) temelde “adaletin koruyucusu sıfatıyla her büyük Hitit kralının güneş tanrısını temsil ettiği ya da güneş tanrısının bir tezahürü olduğu” sonucuna varmıştı. Bu vazgeçilmez birlik Hitit kraliyet unvanları olan “güneş”, “bizim güneşimiz” ve “benim güneşim” ile ifade edilmişti. Zaten I. Hattuşili kendisini güneş olarak tanımlamıştı ve aynı zamanda tarihsel-mitolojik bir öyküde güneş olarak da anılmıştı (Haas 2011, 213).

Hükümdar “doğanın ritimlerindeki düzenden ve tüm toplumun esenliğinden sorumluydu” (Eliade 1954, 55). Bu sorumluluğun kral ile tanrıçayı kişileştiren bir tapınak fahişesinin törensel bir *hieros gamos* ile birleşmesini içerip içermediği açık değildir (Eliade 1978, 61; 73-74). Hitit metinlerinde kutsal nikâhla ilgili bilgi olmamasına karşın, Hitit sanatında bu konuya ait betimlemeler bulunmaktadır: İnandık, Bitik ve Hüseyindede B’den Erken Hitit dönemine ait vazolar kutsal nikâh törenlerinin sahneleri olarak yorumlanmıştır (Sipahi 2019, 89). Bu tören Ugarit’te de kutlanıyordu ve törenin Hitit dini yılının önemli bir unsuru olması muhtemeldir (Lipiński 1986, 215).

İngiliz kültürel coğrafyacı Paul Wheatley dünyanın dört bir yanındaki geleneksel kentsel yerleşimlerin sosyal ve dini boyutlarının karşılaştırmalı çalışmaları için bir model geliştirerek, “aşağıda olan, yukarıdaki gibidir” düsturunu doğa bilimleri alanına da taşımıştı (Wheatley 1971; Carrasco 2005, 9722). Wheatley, “gökyüzünün matematiksel olarak ifade edilebilir döngüleri ile yeryüzündeki biyolojik olarak belirlenmiş yaşam ritimleri arasında yakın bir koşutluk (mevsimlerin birbirini takip etmesi ve bitki rejenerasyonunun yıllık döngüleri)” tanımlamıştı (Wheatley 1971, 414). Wheatley, araştırmasının bir parçası olarak, ilk şehirlerin ortaya çıkışına neden olan karmaşık güçleri, özellikle de kalıcı sosyal farklılaşmayla ilgili faktörleri anlamaya çalıştı. Şehirlerin ortaya çıktığı her yerde (birbirinden bağımsız olarak) en erken iktidar ve otorite odaklarının törensel merkezler olduğunu; dini sembolizmin şehrin dış görünüşüne ve örgütlü rahiplerin elindeki işleyişine derinlemesine iz bıraktığını tespit etti. Wheatley tarafından incelenen yedi bölgenin tamamında (Kuzey Çin, Mezopotamya, Mısır, İndus Vadisi, Güneybatı Nijerya, Orta Meksika ve Peru), rahip seçkinler toplumun gelişmesi için yeni araçlar geliştiren birincil nesli oluş-

turuyordu (Wheatley 1971, 305). Wheatley özetle, bu tören merkezlerinin “toplumun tüm düzeylerinde inançların yayılması için araç olduğu, bunun da siyasal iktidar sahiplerinin hedeflerini o toplumun temel değerleri açısından haklı çıkarmalarına ve sınıf odaklı hedeflerin kolektif olarak arzu edilen politikaların uygulanması olarak sunulmasına imkan sağladığını” savunuyordu (Wheatley 1971, 305). Wheatley’in ana yayını olan *The Pivot of the Four Quarters*, teolojiyi karşılaştırmalı dünya görüşleri ve karmaşık sosyal süreçlerle ilişkilendiren, ikna edici ve zarif bir örnekti. Bu eser geleneksel kentsel yerleşimlerin sosyal ve dini boyutlarının karşılaştırmalı incelemeleri için bir model oluşturmıştır. Genel olarak Hitit başkentinin ve özelde Hitit tören merkezlerinin bu modeli ne ölçüde doğruladığı henüz araştırılmamıştır.

9. Sonuç: Yazılıkaya, Uzak Zamanda bir Bağlantı

Yazılıkaya açık hava tapınağı en eski uygarlıklardan birine ait görüntüleri aktarmaktadır. Her iki odası da meridyen ve kozmik eksen ya da *axis mundi* ile hizalanmıştır (Eliade 1957, 36; 1978, 134) – tıpkı Hattuša’nın en üst mimari yapısı olan Yerkapı gibi. Sonuç olarak, Hitit tören bölgesi evrenin merkezi niteliğine sahiptir (Krupp 2005, 426). Kutsal alan bu merkezin çevresinde uzanan tüm yaşanabilir dünyayı, – yeryüzünü, gökyüzünü, yeraltı dünyasını – tanrıların tüm uzayı düzenledikleri üç kozmik kademede tasvir etmektedir. Yazılıkaya Sümer kozmolojisinden bilindiği şekilde, bir kozmik bölgeden diğerine geçiş – gökyüzünden yeryüzüne ve yeryüzünden yeraltı dünyasına geçiş de izin veren bir yerdir (Eliade 1957, 36–37; Haas 1994, 141–144). Hitit dini takvimi, bir yıl içinde tüm kozmogonik olayları anmakta ve böylelikle ilksel Yaratılış eylemini tekrarlamaktadır (Eliade 1954, 22). Yazılıkaya yalnızca yıllık bayram tarihlerini değil, ayın ve törenlerin zamanlamasının da yerinde, doğru bir şekilde hesaplanmasını sağlıyordu. Bu sistem sürekli çalışıyordu ve bugün yeniden çalıştırılabilir durumdadır.

Yazılıkaya’nın dini takvimi mevsimlerle eşzamanlı tutmanın bir yolu olarak yorumlanması (Zangger ve Gautschy 2019), kutsal alandaki kozmolojik sembolizmle desteklenmektedir. Günleri saymak için kullanılan tanrılar (13.–41. rölyefler) çok çeşitli kişilikleri sergilemektedir. Bunların yıldızları ya da yıldız desenlerini, belki de bazılarının Ay’ın yolu boyunca görünen yıldız desenlerini ve diğer gök cisimlerini sembolize ettiklerini ileri sürüyoruz. Merkez panelini, A Odası’nın en kuzey ucundaki ulu tanrılar ile birlikte, kuzey yıldızlarına, kuzey gök kutbuna, dolaykutupsal âleme ve dünya eksenine bir referans olarak yorumluyoruz. Öte yandan, B Odası’nın yeraltı dünyasını simgelediği görülmektedir. B Odası’ndaki Nergal’in büyük rölyefi, yeraltı dünyasının 12 tanrısı ve suyla kaplı dar geçit ikonografik olarak bu yorumla tutarlıdır. Bu durumda, Yazılıkaya bir bütün olarak kozmosun bir sembolü olarak algılanabilir. Öğelerinin her biri bu ilkeye uygundur ve gerekli tarihsel ve kültürel bağlamlarda açıklanabilir. A Odası, B Odası ve Hattuša’nın kuzey yönü, Hitit dünyasının ruhani merkezi olarak Yazılıkaya’ya işaret etmektedir. Yaklaşık elli yıl önce, Hattuša ve Yazılıkaya’nın o zamanki hâfiri Kurt Bittel (1970, 97) şu sonuca varmıştı: “O halde bu, yeraltı dünyasını insanlığın yaşaması gereken üst dünya ile birleştiren güçlerin bir temsilidir.”

Bu sonuçlar, pınar odaklı bir kutsal alan olan Eflatun Pınar hakkındaki yorumları doğrulamaktadır. Kutsal alanın kozmosu temsil ettiği söylenmiş (Bachmann ve Özenir

2004, 122; Collins 2007, 192) ve 1941 gibi erken bir tarihte Kurt Bittel, topluluğun ancak Hititlerin dünya görüşünün bir tasviri olabileceğini yazmıştır (Bittel 1941, 63; ayrıca bkz. Haas 1994, 144). Kuşaklı-Şarişša'da da bir hâfir "Hitit tasarımcıların kozmik düzenin ana özelliklerini [mekanın] ana hatlarına entegre etmeye çalıştıkları" sonucuna varmıştır (Müller-Karpe 2015, 86; 2017, 16–26). Benzer şekilde, fikirlerimiz E. C. Krupp tarafından ortaya atılan ve açık hava tapınağındaki tanrıların izleyicisinin sembolik anlamı üzerine odaklanan, Yazılıkaya'nın ilk kozmolojik yorumunu pekiştirmekte ve genişletmektedir (Krupp 1997a, 1997b, 2000, 2005). Ritüel faaliyet ilahi ve kozmik yenilenmeyi yansıtıyordu ve göksel güçleri dünyevi olaylarla ilişkilendirerek, kralın krallık ideolojisini uygulama ve idare yetkisini pekiştiriyordu.

Daha önce, A Odası'nın ve B Odası'nın astronomik ölçümler için araç olarak yorumlanabileceklerini vurgulamıştık. A Odası'nın, tarihi tutan bir "hesap makinesi" işlevi gördüğü düşünülebilir. Bununla birlikte, Yazılıkaya'yı her şeyden önce astronomik gözlem / hesaplama yeri ve yalnızca takvim bilgisini tutacak bir yer olarak yorumlamak yanlış olur. Bu işlemler için geniş, ayrıntılı, yarı kamusal bir alan gerekli değildir. Gözlem evleri izleyicilere ihtiyaç duymaz ya da izleyicileri davet etmezler; odaklanılan işin yapıldığı yerlerdir. Bu nedenle, kozmolojik bütünlüğü içinde, tapınağın kozmik düzeni tam olarak ifade etmek üzere astronomik bilgilerin sergilendiği bir yer olması daha muhtemel görünmektedir. Kutsal alanın her iki büyük odası, her şeyden önce, belirli izleyicilerin tanık olduğu önemli törensel faaliyetler için bir sahne olarak kullanılan, ritüel mekânlarıydı. Tanrılar, büyük ölçekte özenle resmedilmişti. Burada söz konusu olan sadece hesaplama değil, sahnelemedir.

Gökyüzünü (ve) yeryüzünü aldıklarında tanrılar ayrıldı. Üst tanrılar kendileri için gökyüzünü, aşağı tanrılar yeryüzünü ve yeraltı dünyasını aldılar.

– CTH 434.1 (Görke 2019, 166)

Sen, Telipinu, asil bir tanrısın. Size ibadet Hatti topraklarında sağlam bir şekilde yerleşmiştir. Başka hiçbir ülkede bu kadar (sağlam yerleşmiş) değil... Hatti topraklarında gümüş ve altınla süslenmiş yüce tapınaklar sizindir... Bayramlar da – aylık bayram, yılın döngüsünün bayramları, kış, ilkbahar ve sonbahar törenleri... Hatti topraklarında sizin için kutluyorlar.

– Kralın ve kraliçenin tanrı Telipinu'ya günlük duası (KUB 24.1 i 18–27, ii 1–6. Hoffner 2006 138–139 çeviri)

Teşekkür

Yazarlar makalenin titiz, yapıcı ve son derece yararlı değerlendirmeleri için iki anonim hakeme teşekkür eder.

Bu makale Luwian Studies üyesi İzzet Erten tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Kısaltmalar

CTH = E. Laroche, 1971. *Catalogue des textes des hittites*. Paris: Klincksieck.

IboT = İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan Boğazköy Tableteri.

Kbo = Keilschrifttexte aus Boghazköi.

KUB = Keilschrifturkunden aus Boghazköi.

Referanslar

- Allen, J. P., 2015. *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. Atlanta, GA: Society of Biblical Literature. <https://doi.org/10.1163/15685330-12341304-02>
- Altmann-Wendling, V., 2020a. "Die Mondtreppen als symbolische Abbilder der Mondzunahme". In *Zeit in den Kulturen des Altertums – Antike Chronologie im Spiegel der Quellen*, edited by R. Färber and R. Gautschy, 137–145. Köln: Böhlau.
- Altmann-Wendling, V., 2020b. "Die 30 Tage des Mondmonats und ihre Schutzgötter". In *Zeit in den Kulturen des Altertums – Antike Chronologie im Spiegel der Quellen*, edited by R. Färber and R. Gautschy, 117–126. Köln: Böhlau.
- Bachmann, M. and S. Ö. Özenir, 2004. "Das Quellheiligtum Eflatun Pınar". *Archäologischer Anzeiger*: 85–122.
- Beckman, G. M., 2012a. "The Horns of a Dilemma, or On the Divine Nature of the Hittite King". In *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East: Proceedings of the 54th Rencontre Assyriologique Internationale at Würzburg, 20–25 July 2008*, edited by G. Wilhelm, 605–610. Winona Lake, IN: Eisenbrauns.
- Beckman, G. M., 2012b. "Šamaš Among the Hittites". In *Theory and Practice of Knowledge Transfer: Studies in School Education in the Ancient Near East and Beyond – Papers read at a Symposium in Leiden, 17–19 December 2008*, edited by W. S. van Egmond and W. H. van Soldt, 129–135. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Beckman, G. M., 2013a. "Hittite Religion". In *The Cambridge History of Religions in the Ancient World*, edited by M. R. Salzman and M. A. Sweeney, 84–101. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CHO9781139600507.006>
- Beckman, G. M., 2013b. "Under the Spell of Babylon: Mesopotamian Influence on the Religion of the Hittites". In *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, edited by J. Aruz, S. B. Graff and Y. Rakic, 284–297. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Belmonte, J. A. 2000. "From the Atlas to the Caucasus: The Other Side of the Mediterranean Before Islam". *Archaeoastronomy: The Journal of Astronomy in Culture* 15: 78–94.
- Belmonte, J. A. and A. C. González-García, 2014. "Astral Symbolism and Time-Keeping in the Hittite Culture". In *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology, Warsaw 5–9 September 2011*, edited by P. Taracha, 110–123. Warsaw: Agade.
- Belmonte, J. A. and A. C. González-García, 2015. "The Pillars of the Earth and the Sky: Capital Cities, Astronomy and Landscape". *Journal of Skyscape Archaeology* 1 (1): 9–38. <https://doi.org/10.1558/jsa.v1i1.26952>
- Bittel, K., 1941. "Felsbilder und Inschriften". In *Yazılıkaya: Architektur, Felsbilder, Inschriften und Kleinfunde*, edited by K. Bittel, R. Naumann and H. Otto, 50–151. Leipzig: Hinrichs.
- Bittel, K., 1970. *Hattusha: The Capital of the Hittites*. New York: Oxford University Press.
- Bittel, K. 1980. "Der Schwertgott in Yazılıkaya". *Anadolu (Anatolia)* 21: 21–29.

- Blum, W. 2016. *Die Erfindung der Zeit*. Köln: Fackelträger Verlag.
- Brack-Bernsen, L., 1997. *Zur Entstehung der Babylonischen Mondtheorie*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Brady, B., 2015. "Star Phases: The Naked-Eye Astronomy of the Old Kingdom Pyramid Texts". In *Skycapes: The Role and Importance of the Sky in Archaeology*, edited by F. Silva and N. Campion, 77–86. Oxford: Oxbow Books.
- Brandes, T., 2020. "Die fünfte Tafel des *Enūma eliš*". In *Zeit in den Kulturen des Altertums – Antike Chronologie im Spiegel der Quellen*, edited by R. Färber and R. Gautschy, 209–217. Köln: Böhlau.
- Brugsch H., 1883. *Thesaurus inscriptionum Aegyptiacarum*. Leipzig: Hinrichs.
- Bryce, T. R., 2002. *Life and Society in the Hittite World*. Oxford: Oxford University Press.
- Bryce, T. R., 2019. *Warriors of Anatolia – A Concise History of the Hittites*. London: I.B.Tauris.
- Budge, E. A. W., 1904. *The Gods of the Egyptians*. London: Methuen.
- Cammarosano, M., 2018. *Hittite Local Cults*. Writings from the Ancient World 40. Atlanta, GA: SBL Press.
- Carrasco, D., 2005. "Wheatley, Paul". In *Encyclopedia of Religion*, edited by L. Jones, 9722–9724. London: Macmillan.
- Civil, M., 1994. *The Farmer's Instructions: A Sumerian Agricultural Manual*. Aula Orientalis Supplementa 5. Barcelona: Editorial Ausa.
- Cimok, F., 2008. *The Hittites and Hattusa*. Istanbul: A Turizm Yayınları.
- Cohen, M. E., 1993. *The Cultic Calendars of the Ancient Near East*. Bethesda, MD: CDL Press.
- Cohen, M. E., 2015. *Festivals and Calendars of the Ancient Near East*. Bethesda, MD: CDL Press.
- Collins, B. J., 2007. *The Hittites and their World*. Atlanta, GA: SBL Press.
- Collins, B. J., forthcoming. "Lost and Found in Translation: Religious Encounters in Hittite Anatolia". In *The Oxford Handbook of Religions in the Ancient Near East*, edited by T. L. Holm. Oxford: Oxford University Press.
- Cornelius, F., 1973. *Geschichte der Hethiter*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- D'Agostino, A., V. Orsi and G. Torri, eds., 2015. *Sacred Landscapes of the Hittites and the Luwians*. Firenze: Firenze University Press.
- Del Monte, G. F., 1987. "Il mese hittita". In *Studi di historia e di filologia anatolica dedicati à Giovanni Pugliese Carratelli*, edited by F. Imparati. 51–56. Firenze: Elite.
- Demirel, S., 2017. "An Essay on Hittite Cultic Calendar Based Upon the Festivals". *Athens Journal of History* 3 (1): 21–32.
- Duncan, D. E., 1998. *Calendar: Humanity's Epic Struggle to Determine a True and Accurate Year*. New York: Avon Books.
- Edwards, I. E. S., 1993. *The Pyramids of Egypt* (revised edition). London: Penguin.
- Eliade, M., 1954. *Cosmos and History: The Myth of the Eternal Return*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Eliade, M., 1957. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. New York: Harcourt.
- Eliade, M., 1978. *A History of Religious Ideas*, vol. 1: *From the Stone Age to the Eleusinian Mysteries*. Chicago: University of Chicago Press.
- Erbil, Y. and A. Mouton, 2012. "Water in Ancient Anatolian Religions: An Archaeological and Philological Inquiry on the Hittite Evidence". *Journal of Near Eastern Studies* 71 (1): 53–74. <https://www.jstor.org/stable/10.1086/664572>
- Erginer, G., 1984. *Uşak Halk Takvimi ve Halk Meteorolojisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Fowler, C. S. and N. J. Turner, 1999. "Ecological/Cosmological Knowledge and Land Management among Hunter-Gatherers". In *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers*, edited by R. B. Lee and R. Daly, 419–427. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frazer, J. G., 1890. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*. London: Macmillan.
- Frazer, J. G., 1914. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion (Third Edition)*, Part IV: *Adonis, Attis, Osiris*, vol. 2. London: Macmillan.
- Gautschy, R., 2020. "Chronologische Grundlagen: Alter Orient und Judentum". In *Zeit in den Kulturen des Altertums – Antike Chronologie im Spiegel der Quellen*, edited by R. Färber and R. Gautschy, 159–163. Köln: Böhlau.

- Gilan, A., 2019. "Religious Convergence in Hittite Anatolia: The Case of Kizzuwatna". In *Religious Convergence in the Ancient Mediterranean*, edited by S. Blakely and B. J. Collins, 173–189. Studies in Ancient Mediterranean Religions 2. Atlanta, GA: Lockwood Press.
- Ginzburg, C., 2010. "Mircea Eliade's Ambivalent Legacy". In *Hermeneutics, Politics, and the History of Religions: The Contested Legacies of Joachim Wach and Mircea Eliade*, edited by C. K. Wedemeyer and W. Doniger, 307–323. Oxford: Oxford University Press.
- Ginzel, F. K., 1901. "Die astronomischen Kenntnisse der Babylonier und ihre kulturhistorische Bedeutung". *Klio* 1 (1): 1–25.
- Ginzel, F. K., 1906. *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie – Das Zeitrechnungswesen der Völker*. Leipzig: Hinrichs.
- Goedegebuure, P., 2008. "Central Anatolian Languages and Language Communities in the Colony Period: A Luwian-Hattian Symbiosis and the Independent Hittites". In *Anatolia and the Jazira During the Old Assyrian Period*, edited by J. G. Dercksen, 137–180. PIHANS 111. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Goetze, A., 1951. "On the Hittite Words for 'Year' and the Seasons and for 'Night' and 'Day'". *Language* 27 (4): 467–476.
- Gonnet, H., 1987. "Tabarna, Favors des Dieux?". *Hethitica* 8: 177–185.
- González-García, A. C. and J. A. Belmonte, 2011. "Thinking Hattusha: Astronomy and Landscape in the Hittite Lands". *Journal for the History of Astronomy* 42 (4): 461–494.
- González-García, A. C. and J. A. Belmonte, 2014. "Astronomy and Landscape in Late Bronze Age Central Anatolia". In *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology, Warsaw 5–9 September 2011*, edited by P. Taracha, 317–330. Warsaw: Agade.
- González-García, A. C. and J. A. Belmonte, 2015. "Orientation of Hittite Monuments". In *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*, edited by C. L. N. Ruggles, 1783–1792. New York: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-6141-8_182
- Görke, S., 2019. "Mythological Passages in Hittite Rituals". In *Religious Convergence in the Ancient Mediterranean*, edited by S. Blakely and B. J. Collins, 163–171. Studies in Ancient Mediterranean Religions 2. Atlanta, GA: Lockwood Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvd1c9d4>
- Gurney, O. R., 1977. *Some Aspects of Hittite Religion*. Oxford: Oxford University Press.
- Güterbock, H. G., 1950. "Hittite Religion". In *Forgotten Religions*, edited by V. Ferm, 81–109. New York: Philosophical Library.
- Güterbock, H. G., 1958. "The Composition of Hittite Prayers to the Sun". *Journal of the American Oriental Society* 78: 237–245.
- Güterbock, H. G., 1964. "Religion und Kultus der Hethiter". In *Neuere Hethiterforschung*, edited by G. Walser, 4–73. Historia – Zeitschrift für Alte Geschichte; Einzelschriften 7. Wiesbaden: Franz Steiner.
- Güterbock, H. G., 1965. "A Votive Sword with Old Assyrian Inscription". In *Studies in Honor of Benno Landsberger on his Seventy-Fifth Birthday*, edited by H. G. Güterbock and T. Jacobsen, 197–198. Chicago: University of Chicago Oriental Institute.
- Güterbock, H. G., 1967. "The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered". *Journal of Near Eastern Studies* 26: 73–81.
- Güterbock, H. G., 1975a. "Die Inschriften". In *Das hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya*, edited by K. Bittel, 167–187. Berlin: Mann.
- Güterbock, H. G., 1975b. "Einschlägige Textstellen". In *Das hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya*, edited by K. Bittel, 189–192. Berlin: Mann.
- Güterbock, H. G., 1988. "Bilingual Moon Omens from Boğasköy". In *A Scientific Humanist: Studies in Memory of Abraham Sachs*, edited by E. Leichty, M. deJ Ellis and P. Gerardi, 161–173. Philadelphia: The University Museum.
- Güterbock, H. G., 1997. "Some Aspect of Hittite Festivals". In *Perspectives on Hittite Civilization: Selected Writings of Hans Gustav Güterbock*, edited by H. A. Hoffner, 87–90. Assyriological Studies 26. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago.

- Haas, V. 1994. *Geschichte der Hethitischen Religion*. Leiden: Brill.
- Haas, V. 2002. "Die hethitische Religion". In *Die Hethiter und ihr Reich – Das Volk der 1000 Götter*, edited by H. Willinghöfer, 102–111. Stuttgart: Theiss.
- Haas, V. 2011. "Die Hethiter". In *Religionen des Alten Orients*, vol. 1: *Hethiter und Iran*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hawkins, J. D., 1998. "Hattusa: Home to the Thousand Gods of Hatti". In *Capital Cities: Urban Planning and Spiritual Dimensions*, edited by J. G. Westenholz, 65–82. Jerusalem: Bible Lands Museum.
- Hazenbos, J., 2003. *The Organization of the Anatolian Local Cults During the Thirteenth Century B.C.: An Appraisal of the Hittite Cult Inventories*. Cuneiform Monographs 21. Leiden: Brill.
- Herbordt, S., D. Bawanypeck and J. D. Hawkins, 2011. *Die Siegel der Grosskönige und Grossköniginnen auf Tonbullenden aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa*. Boğazköy-Hattuša 23. Mainz: Zabern.
- Hoffner, H. A., 1990. *Hittite Myths*, Atlanta, GA: Scholar Press.
- Hoffner, H. A., 2006. "The Royal Cult in Hatti". In *Text, Artefact and Image: Revealing Ancient Israelite Religion*, edited by G. Beckman and T. J. Lewis, 132–151. Brown Judaic Studies 346. Providence, RI: Brown Judaic Studies.
- Horowitz, W., 2015. "Mesopotamian Star Lists". In *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*, edited by C. L. N. Ruggles, 1829–1833. New York: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-6141-8_187
- Huber, P. J. and A. Sachs, 1982. *Astronomical Dating of Babylon I and Ur III*. Occasional Papers on the Near East 1 (4). Malibu, CA: Undena Publications.
- Hunger, H. 2014. *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia*, vol. 7: *Almanacs and Normal Star Almanacs*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Hutter, M., 1997. "Religion in Hittite Anatolia: Some Comments on Volkert Haas: *Geschichte der hethitischen Religion*". *Numen* 44 (1): 74–90.
- Jeremias, A., 1909. *Das Alter der babylonischen Astronomie*. Leipzig: Hinrichs.
- Jeremias, A., 1929. *Handbuch der altorientalischen Geisteskultur*. Berlin: De Gruyter.
- Jones, A., 2004. "A Study of Babylonian Observations of Planets Near Normal Stars". *Archive for History of Exact Sciences* 58: 475–536.
- Kassian A. S. and I. S. Yakubovich, 2004. "PUTU^{AS} in Hittite Texts". In *Šarnikzel. Hethitologische Studien zum Gedenken an Emil Orgetorix Forrer*, edited by D. Groddek and S. Rößle, 395–407. Dresdner Beiträge zur Hethitologie 10. Dresden: Verlag der Technischen Universität Dresden.
- Klinger, J., 1996. *Untersuchungen zur Rekonstruktion der hattischen Kultschicht*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Koch-Westenholz, U., 1993. "Mesopotamian Astrology at Hattusas". In *Die Rolle der Astronomie in den Kulturen Mesopotamiens: Beiträge zum 3. Grazer Morgenländischen Symposium (23.–27. September 1991)*, edited by H. D. Galter, 231–246. Grazer Morgenländische Studien 3. Graz: GrazKult.
- Krupp, E. C., 1983. *Echoes of the Ancient Skies: The Astronomy of Lost Civilizations*. Oxford: Oxford University Press.
- Krupp, E. C., 1984. *Archaeoastronomy and the Roots of Science*. Boulder, CO: Westview Press.
- Krupp, E. C., 1988. "Light in the Temples". In *Records in Stone*, edited by C. L. N. Ruggles, 473–499. Cambridge: Cambridge University Press.
- Krupp, E. C., 1997a. "Climbing the Cosmic Axis". *Griffith Observer* 61 (1): 1–8, 21, 24.
- Krupp, E. C., 1997b. *Skywatchers, Shamans, & Kings – Astronomy and the Archaeology of Power*. New York: John Wiley.
- Krupp, E. C., 2000. "Sacred Sex in the Hittite Temple of Yazılıkaya". *Archaeology Odyssey* (March/April): 42–51 and 61.
- Krupp, E. C., 2005. "Bedroom Politics and Celestial Sovereignty". In *Current Studies in Archaeoastronomy: Conversations Across Time and Space*, edited by J. W. Fountain and R. M. Sinclair, 413–429. Durham, NC: Carolina Academic Press.
- Krupp, E. C., 2006. "Archaeoastronomy Unplugged: Eliminating the Fuzz Tone from Rock Art Astronomy". In *International Rock Art Congress 1994*, vol. 3, edited by P. Whitehead, 353–369. American Indian Rock Art 21. Phoenix, AZ: American Rock Art Research Association.

- Krupp, E. C., 2015. "Astronomy and Power". In *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*, edited by C. L. N. Ruggles, 67–91. New York: Springer Science+Business Media.
- Laroche, E. 1952. "Le Panteon de Yazılıkaya". *Journal of Cuneiform Studies* 6 (3): 115–123.
- Laroche, E., 1969. "Les dieux de Yazılıkaya". *Révue Hittite et Asiatique* 27: 61–109.
- Lipiński, E., 1986. "Fertility Cult in Ancient Ugarit". In *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean: Papers Presented at the First International Conference on Archaeology of the Ancient Mediterranean, the University of Malta 2–5 September 1985*, edited by A. Bonanno, 207–216. Amsterdam: Grüner.
- Macqueen, J. G., 1986. *The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor*. London: Thames and Hudson.
- Magli, G. and J. A. Belmonte, 2009. "Pyramids and Stars, Facts, Conjectures and Starry Tales". In *In Search of Cosmic Order: Selected Essays on Egyptian Archaeoastronomy*, edited by J. A. Belmonte and M. Shaltout, 305–322. Cairo: Supreme Council of Antiquities Press.
- Maier, B., 2018. *Die Ordnung des Himmels – Eine Geschichte der Religionen von der Steinzeit bis heute*. München: C. H. Beck.
- Masson, E., 1989. *Les douze dieux de l'immortalité: croyances indo-européennes à Yazılıkaya*. Paris: Les Belles Lettres.
- Matos Moctezuma, E., 2003. "Aztec History and Cosmovision". In *Moctezuma's Mexico: Visions of the Aztec World*, edited by D. Carrasco and E. M. Moctezuma, 3–97. Boulder, CO: University Press of Colorado.
- McMahon, G., 1995. "Theology, Priests, and Worship in Hittite Anatolia". In *Civilizations of the Ancient Near East*, vol. 3, edited by J. M. Sasson and J. Baines, 1981–1995. New York: Simon & Schuster.
- Morley, I., 2010. "Conceptualising Quantification before Settlement: Activities and Issues Underlying the Conception and Use of Measurement". In *The Archaeology of Measurement: Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies*, edited by I. Morley and C. Renfrew, 7–18. Cambridge: Cambridge University Press.
- Müller-Karpe, A., 2013. "Einige archäologische sowie archäoastronomische Aspekte hethitischer Sakralbauten". In *Tempel im Alten Orient*, edited by K. Kaniuth, A. Löhnert, J. L. Miller, A. Otto, M. Roaf and W. Sallaberger, 335–353. Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft 7. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Müller-Karpe, A., 2015. "Planning a Sacred Landscape: Examples from Sarissa and Ḫattusa". In *Sacred Landscapes of the Hittites and the Luwians*, edited by A. D'Agostino, V. Orsi and G. Torri, 83–92. Florence: Firenze University Press.
- Müller-Karpe, A., 2017. *Sarissa – Die Wiederentdeckung einer hethitischen Königsstadt*. Darmstadt: Philipp von Zabern.
- Naumann, R., 1975. "Die Bauanlagen". In *Das hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya*, edited by K. Bittel, 91–119. Berlin: Mann.
- Ōhashi, Y., 2015. "Astronomy of the Vedic Age". In *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*, edited by C. L. N. Ruggles, 1949–1958. New York: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-6141-8_182
- Otten, H., 1963. "Neue Quellen zum Ausklang des hethitischen Reiches". *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 84: 1–23.
- Otten, H., 1967. "Zur Datierung und Bedeutung des Felsheiligtums von Yazılıkaya. Eine Entgegnung". *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 58: 222–240.
- Otten, H., 1975. *Puduhepa. Eine hethit. Königin in ihren Textzeugnissen*. Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse 1975, 1. Mainz: Akademie der Wissenschaften und der Literatur.
- Pizzimenti, S., 2013. "The Other Face of the Moon: Some Hints on the Visual Representation of the Moon on Third-Millennium B.C.E. Mesopotamian Glyptic". In *Time and History in the Ancient Near East – Proceedings of the 56th Rencontre Assyriologique Internationale at Barcelona 26–30 July 2010*, edited by L. Feliu, 265–272. Winona Lake, IN: Eisenbrauns.
- Quack, J. F., 2018. "Astronomy in Ancient Egypt". In *The Oxford Handbook of Science and Medicine in the Classical World*, edited by P. T. Keyser, 61–70. Oxford: Oxford University Press.
- Rieken, E., 2019. "Hittite Prayers and Their Mesopotamian Models". In *Religious Convergence in the Ancient Mediterranean*, edited by S. Blakely and B. J. Collins, 149–162. Studies in Ancient Mediterranean Religions 2. Atlanta, GA: Lockwood Press.

- Riemschneider, K. K., 2004. *Die akkadischen und hethitischen Omentexte aus Bogazköy*. Dresden: Verlag der Technischen Universität Dresden.
- Rochberg, F., 1992. "Calendars (Ancient Near East)". In *Anchor Bible Dictionary*, edited by D. N. Freedman, 810–814. New York: Doubleday.
- Rochberg, F., 2016. *Before Nature: Cuneiform Knowledge and the History of Science*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rochberg, F., 2018. "Astral Science of Ancient Mesopotamia". In *The Oxford Handbook of Science and Medicine in the Classical World*, edited by P. T. Keyser, 25–34. Oxford: Oxford University Press.
- Ruggles, C. L. N., ed. 2015. *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*. New York: Springer.
- Schachner, A., 2011. *Hattuscha – Auf der Suche nach dem sagenhaften Großreich der Hethiter*. Munich: C. H. Beck.
- Schmidt, K., 2006. *Sie bauten die ersten Tempel – Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger*. Munich: C. H. Beck.
- Seeher, J., 2011. *Gods Carved in Stone – The Hittite Rock Sanctuary of Yazılıkaya*. Istanbul: Ege Yayınları. <https://doi.org/10.1086/674804>
- Seeher, J., 2020. *Hattusha Guide – A Day in the Hittite Capital*. Istanbul: Ege Yayınları.
- Selz, G. J., 2005. *Sumerer und Akkader*. Munich: C. H. Beck.
- Sims, L., 2009: "Entering, and Returning from, the Underworld: Reconstituting Silbury Hill by Combining a Quantified Landscape Phenomenology with Archaeoastronomy". *Journal of the Royal Anthropological Institute* 15 (2): 386–408.
- Sims, L., 2015. "30b – The West Kennet Avenue Stone that Never Was: Interpretation by Multidisciplinary Triangulation and Emergence through Four Field Archaeology". In *Skycapes – The Role and Importance of the Sky in Archaeology*, edited by F. Silva and N. Campion, 42–57. Oxford: Oxbow Books.
- Sipahi İ. T., 2019. "Hititlerde Dans-Müzik ve Günümüze Yansımaları", *Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi* 1 (1): 71–97.
- Smith, J. Z. 2005: "Introduction to the 2005 Edition". In *The Myth of the Eternal Return: Cosmos and History*, by M. Eliade. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Spence, K., 2000. "Ancient Egyptian Chronology and the Astronomical Orientation of Pyramids". *Nature* 408: 320–324.
- Spence, K., 2010. "Establishing Direction in Early Egyptian Burials and Monumental Architecture: Measurement and the Spatial Link with the 'Other'". In *The Archaeology of Measurement: Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies*, edited by I. Morley and C. Renfrew, 170–180. Cambridge: Cambridge University Press.
- Steele, J. M., 2012. "Living with a Lunar Calendar in Mesopotamia and China". In *Living the Lunar Calendar*, edited by J. Ben-Dov, W. Horowitz and J. M. Steele, 373–387. Oxford: Oxbow Books.
- Steiner, D. T., 2001. *Images in Mind: Statues in Archaic and Classical Greek Literature and Thought*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Steitler, C., 2017. *The Solar Deities of Bronze Age Anatolia – Studies in Texts of the Early Hittite Kingdom*. Studien zu den Boğazköy-Texten 40. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Stern, S., 2012. *Calendars in Antiquity Empires, States, and Societies*. Oxford: Oxford University Press.
- Stucken, E., 1896–1907. *Astralmythen der Hebraeer, Babylonier und Aegypter*. Religionsgeschichtliche Untersuchungen, 5 vols. Leipzig: Pfeiffer.
- Süel, A., 1985, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Thompson, G. D., 2020: "The Development, Heyday, and Demise of Panbabylonism" [online]. Accessed November 2020 <http://members.westnet.com.au/gary-david-thompson/page9e.html>
- Torri, G. and S. Görke, 2013. "Hittite Building Rituals – Interaction between their Ideological Function and Find Spots". In *Approaching Rituals in Ancient Culture*, edited by C. Ambos and L. Verderame, 287–300. Rivista Degli Studi Orientali 86.2. Pisa: Fabrizio Serra.

- Van der Waerden, B. L., 1966. *Die Anfänge der Astronomie – Erwachende Wissenschaft*, vol. 2. Groningen: Noordhoff.
- Van der Waerden, B. L., 1974: *Science Awakening*, vol. 2: *The Birth of Astronomy*. Leyden: Noordhoff International Publishing.
- Verderame, L., 2015. "Mesopotamian Celestial Divination". In *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*, edited by C. L. N. Ruggles, 1835–1839. New York: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-6141-8_182
- Weidner, E. F., 1923. "Astrologische Texte aus Boghazköi. Ihre sprachliche und kulturhistorische Bedeutung". *Archiv für Keilschriftforschung*, 1: 1–8.
- Weidner, E. F., 1931. "Der Tierkreis und die Wege am Himmel". *Archiv für Orientforschung* 7: 170–178.
- Weinstock, S., 1949. "Lunar Mansions and Early Calendars". *Journal of Hellenic Studies* 69: 48–69.
- Wheatley, P., 1971. *The Pivot of the Four Quarters: A Preliminary Enquiry into the Origins and Character of the Ancient Chinese City*. Edinburgh: University Press.
- Winckler, H., 1903. "Himmels- und Weltenbild der Babylonier als Grundlage für die Weltanschauung aller Völker". *Der alte Orient* 3 (2–3): 37–67.
- Winckler, H., 1904. *Die Weltanschauung des Alten Orients*. Leipzig: Eduard Pfeiffer.
- Winckler, H., 1907. *Die babylonische Geisteskultur in ihren Beziehungen zur Kulturentwicklung der Menschheit*. Leipzig: Quelle & Meyer.
- Woudhuizen, F. C., 2017. "Selected Cuneiform Luwian Texts". *Talanta* 48–49: 329–367.
- Zangger, E. and R. Gautschy, 2019. "Celestial Aspects of Hittite Religion: An Investigation of the Rock Sanctuary Yazılıkaya". *Journal of Skyscape Archaeology* 5 (1): 5–38.
- Zangger, E. and R. Gautschy, 2020. "The Hittite Rock Sanctuary of Yazılıkaya: A Time-Keeping Device from c. 1230 B.C.". In *Harmony and Symmetry: Celestial Regularities Shaping Human Culture*, edited by S. Draxler, M. E. Lippitsch and G. Wolfschmidt, 98–106. Hamburg: tredition.
- Zólyomi, G., 2010. "Hymns to Ninisina and Nergal on the Tablets Ash 1911.235 and Ni 9672". *Your Praise is Sweet: A Memorial Volume for Jeremy Black from Students, Colleagues and Friends*, edited by H. D. Baker, E. Robson and G. Zólyomi, 413–428. London: British Institute for the Study of Iraq.